

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Χρίστου Θ. Κρικώνη, 'Αναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Τὸ Μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας. Πατερικαὶ ἀπόψεις.* Θεσ/νίκη 1989, σελ. 118.

Ἡ παροῦσα μελέτη παρουσιάζει τὸ πλέον περισπούδαστον θέμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα ὡς ἀντελήφθησαν καὶ ἐδίδαξαν τοῦτο οἱ μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι. Ἐκ προοιμίου παρατηρεῖται ὅτι ὁ φιλότιμος καὶ ἀκαταπόνητος συγγραφεὺς τῆς μελέτης ταύτης ἀνταπεκρίθη πλήρως εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ θεολογικὰς ἀξιώσεις τοῦ σοβαρωτάτου ἅμα καὶ δυσκολωτάτου τούτου θέματος τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς ἐκκλησιολογίας. Οὕτω κατώρθωσε νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς ἀναγνώστας του καθάραν, πλήρη καὶ περιεκτικὴν τὴν εἰκόνα τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὸ καὶ ἡ παροῦσα προσφορά αὐτοῦ εἶναι ἀξία πάσης ἐξάρσεως καὶ παντὸς ἐπαίνου.

Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται ἐν ἀρχῇ, διὰ τοῦ συντομωτάτου προλόγου τῆς μελέτης ταύτης (σελ. 9-10), εἰς τὴν ἐπικαιρότητα, τὴν ὅποιαν δίδουν εἰς τὸ θέμα του οἱ σήμερον διεξαγόμενοι διολογιακοὶ διάλογοι, οἱ ἀπώτερον σκοπὸν ἔχοντες τὴν «ένωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν». Ἐν συνεχείᾳ, μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένων «συντομωγραφῶν» (σελ. 11), παρέχονται πλήρως αἱ πηγαὶ τοῦ θέματος του, ὡς καὶ ἡ πρὸς ἀνάπτυξίν του χρησιμοποιηθεῖσα πλουσιωτάτη βιβλιογραφία (σελ. 13-26). Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐισαγωγικά» (σελ. 27-29) ὁ συγγραφεὺς προσδιορίζει σαφῶς, πλήρως καὶ ἀκριβολογικῶς τὸν μυστηριακὸν χαρακτῆρα τῆς Ἐκκλησίας, ὑπογραμμίζων ὡς τὸ ἐπίκεντρον τοῦ χαρακτῆρος τούτου τὸ «σ ὦ μ α τ ο ὕ Χ ρ ι σ τ ο ὕ», τοῦ ὁποῦ ἀναγνωρίζονται ὡς μέλη τὸ «π λ ῆ ρ ω μ α» τῶν πιστῶν.

Πέρα καὶ ἐκτὸς τῶν «Ἐισαγωγικῶν», ἀναπτύσσεται τὸ ὅλον θέμα εἰς ἕξ (6) ἐν συνεχείᾳ αὐτοτελεῖς παραγράφους.

Ἡ πρώτη τούτων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου Ἐκκλησία» (σελ. 29-35) παρουσιάζει τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐνοίας τοῦ ὄρου «Ἐκκλησία», ἀπὸ τῆς ἐν τῇ Παλαιᾷ καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ χρήσεώς του μέχρι τῶν μεταποστολικῶν χρόνων. Ἡ παρεχόμενη ἐνταῦθα προσφορά τοῦ συγγραφέως, πέρα τῶν ὄσων παρέχει τὸ ἀξιολογώτατον ἄρθρον του K.L. Schmidt, εἰς τὸ G.Kittel's *Th Wrb z NT* τόμος 3, 1938, 502-539, ἔγκειται εἰς τὴν ὀρθὴν καὶ οὐσιαστικὴν συσχέτισιν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν τελεσιουργίαν τοῦ μυστηρίου τῆς «Θεῖας Βῶχριστίας».

Ἡ δευτέρα παράγραφος ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ὁ μυστηριακὸς χαρακτῆρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ ἐξεικονίσεις αὐτοῦ» (σελ. 35-57) προβάλλει ἔτι περαιτέρω τὸ ἐπίκεντρον τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τῆς ὑπογραμμίσεως τῆς πίστεως εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πληρώματος αὐτῆς, τῆς οὐσιαστικῆς σχέσεως τοῦ Ποιμένου Χριστοῦ πρὸς τὸ ποίμνιον, τουτέστι τὴν ποίμνην αὐτοῦ, τὴν Ἐκκλησίαν. Ὑπογραμμίζεται προσέτι ἡ συμβολὴ τοῦ γεγονότος τῆς Πεντηκοστῆς διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐνότητος ταύτης (σελ. 37). Περαιτέρω ὁ συγγραφεὺς

προβάλλει ὡς στοιχεῖον οὐσιαστικὸν τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἐκκλησίας τὰς δύο διαστάσεις αὐτῆς, τὴν ὄρατὴν καὶ τὴν ἀόρατον, δικαιολογεῖ δὲ ἐντεῦθεν τὴν ὑπάρχουσαν ἀδυναμίαν διατυπώσεως ἐνὸς ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω δικαιολογεῖ τὴν χρῆσιν διαφόρων ἐξεικονίσεων, πρὸς παράστασιν τῆς ὑποστάσεως τῆς (σελ. 39). Ὡς πρώτην τῶν ἐξεικονίσεων δέχεται τὴν χρησιμοποιοηθεῖσαν ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας «σ ὦ μ α Χ ρ ι σ τ ο ὦ». Περαιτέρω δέχεται ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἐντεῦθεν καὶ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς προβάλλει τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ ὡς «εἰκόνα» τοῦ τε Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου (σελ. 48-50). Οὕτω κατανοεῖται καὶ ἡ μέχρι τῶν ἐσχάτων ὑπερβατικὴ προβολὴ τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἐκκλησίας, καὶ δὴ διὰ τῆς ἀμέσου προσωπικῆς σχέσεως τοῦ σαρκιωθέντος Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὰ θεῖα, ἐπουράνια καὶ ὑπερκόσμια. Ὁ συγγραφεὺς προχωρῶν περαιτέρω, ὀρθῶς προβάλλει τὴν διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σωτηρίαν τοῦ κόσμου ὡς τὴν δωρεάν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους (σελ. 52). Ἡ σωτηρία αὕτη προσδιορίζει ἀκόμη περισσότερον τὸν μυστηριακὸν χαρακτῆρα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἀκριβῶς διότι ἀφορᾷ εἰς σύμπαντα τὸν κόσμον, καὶ διότι αὕτη, ὡς ἡ ἀποκλειστικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας, προσλαμβάνει οἰκουμενικὰς καὶ διαχρονικὰς —ὑπὲρ ἱστορικὰς— διαστάσεις. Δι' αὐτῶν συμπλέκονται τὰ πραγματικὰ ἐγκόσμια στοιχεῖα τῆς ὑποστάσεως τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἐκεῖνα τὰ θεῖα καὶ ὑπερκόσμια, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἀρχὴν των εἰς τὸ θεανδρικὸν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζῶν καὶ δραῖσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἡ τρίτη παράγραφος «Ἡ Ἐκκλησία ὡς <σ ὦ μ α> καὶ <π λ ῥ ὡ μ α> Χ ρ ι σ τ ο ὦ (σελ. 57-68) παρουσιάζει τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὴν ὁποῖαν, τὴν ἀκριβῆ σχέσιν Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας προσδιορίζουν οὐσιαστικώτερον αἱ διδασκαλῖαι περὶ τοῦ «σ ὦ μ α τ ο ς» τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ «π λ ῥ ὡ μ α τ ο ς» τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ συγγραφεὺς καθιστᾷ ἐναυθὰ σαφῆ τὴν ἀντίληψιν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὴν ὁποῖαν οὗτοι βλέπουν τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν κατατείνουσαν ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἐν συνεχείᾳ προχωρεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων διασυνδέσεων τοῦ θεανδρικοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, αἱ ὁποῖαι ἐπεκτείνονται προσωπικῶς πρὸς ἕνα ἕκαστον τῶν πιστῶν, κατὰ τὸν πλέον στενὸν τρόπον, καθότι αὐτὸν τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν «ἐ ν ε δ ὗ θ η σ α ν» πάντες οἱ πιστοὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος. Ἡ προσωπικὴ αὕτη σχέσις καθορίζει οὐσιαστικώτατα τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὴν μεγάλην ἀξίαν τῆς πολλαπλότητος ἅμα καὶ τῆς διαφορότητος τῶν ἐνεργημάτων τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τῶν πολλῶν μελῶν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ δι' αὐτῆς ἐξαιρεται ἡ ἐνότης τῶν πολλῶν μελῶν εἰς ἕν σῶμα, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Συντηρητῆς καὶ συντονιστῆς τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ κύριος φορεὺς τῆς σωτηριώδους θείας χάριτος καὶ τῆς μόνης ἀληθείας περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου.

Ἡ τετάρτη παράγραφος ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἰ δ ἰ ὀ τ η τ ε ς τ ῆ ς Ἐ κ κ λ η σ ι α ς» (σελ. 68-98) παρουσιάζει τὰς ἀπόψεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῶν βχσικωτέρων ἰδιοτήτων τῆς. Αὗται εἶναι: α) ἡ ἐνότης (68-77)· β) ἡ ἀγιότης (77-80)· γ) ἡ «καθολικότης» (81-89)· δ) ἡ «ἀποστολικότης» (89-96). «Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ἐνότητος ἐξαιρεται τὸ ἀδιάρκακτον αὐτῆς ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τῶν ἀίρέσεων καὶ τῶν σχισμάτων εἰς τοὺς κόλπους τῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀγιότητά της προβάλλονται ὡς ἀφετηρία μὲν ταύτης τὸ ἅγιον θέλημα τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, καὶ ὡς τέρμα ὁ ἀγιασμὸς ἐνὸς ἐκάστου τῶν πιστῶν (σελ. 77-81). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν καθολικότητά της προβάλλεται δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ ἡ σωτηρία πάντων. Ἡ καθολικότης δὲ αὕτη ὑπογραμμίζεται ὅτι ἐπιμχρτυρεῖται διὰ τῶν κατὰ τόπους ἀνὰ τὰ πέρατα τῆς γῆς ὑπαρχουσῶν Ἐκκλησιῶν. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποστολικότητα αὐτῆς τονίζεται ὅτι αὕτη ἐκφράζεται διὰ τῆς ἀπὸ τῶν

Ἐποστολῶν ἀδιακόπου διαδοχῆς τῶν Ἐπισκόπων διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς Ἱερωσύνης. Πρὸς αὐτὴν συσχετίζεται καὶ τὸ ἀλάθητον τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τοῦ κόσμου, ὡς τοῦτο ἐκφράζεται ἀβεντικῶς ἀφ' ἑνὸς διὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς κοινῆς συνειδήσεως τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἀλάθητον τοῦτο εἶναι ἀποκλειστικὴ ἰδιότης τοῦ μόνου ἀληθινοῦ καὶ παντογνώστου Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται οὕτω καὶ εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Τέλος, ἡ πέμπτη παράγραφος ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ Ἐκκλησία ὡς κοινωνία πιστῶν ἀπέναντι τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν σχισματικῶν» (σελ. 98-115) προσδιορίζει τὸν μυστηρικὸν χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐσωματωῦνται εἰς τὴν ὑπόστασιν τῆς πάντες οἱ βαπτιζόμενοι, καθίστανται δηλαδὴ οὗτοι σύμφυτοι τῷ Χριστῷ, συμμετοχοὶ τῆς ζωῆς, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεώς του, διὸ καὶ ὀνομάζονται «κλητοὶ» καὶ «ἅγιοι». Ἐν συνεχείᾳ προβάλλονται τὰ ὄρια ἀνοχῆς τῶν διαπραττομένων ἁμαρτημάτων ὑπὸ τῶν βεβαπτισμένων πιστῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἐξάλειψις τούτων διὰ τῶν ἁγιαστικῶν μέσων τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Τονίζεται ἀκολούθως, ὅτι ἡ ὑπερβασίς τῶν ἀνεκτῶν τούτων ὀρίων συνεπάγεται τὴν ἀποστασίαν καὶ τὴν ἐκπτώσιν ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Εἰς ταύτην καταδικάζουν ἐκυτοῦς οἱ αἰρετικοὶ καὶ οἱ σχισματικοί. Οἱ πρῶτοι μὲν διότι ἀρνοῦνται τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς Θεὸν καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου, οἱ δὲ δεῦτεροι διότι διασποῦν τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ αὐτοῦ τοῦ σώματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμφότεροι ὡς κηρύσσονται δὲν ἔχουν ὀργανικὴν κοινωνίαν μετ' αὐτῆς, διὸ καὶ πλανῶνται περὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου, ἀσφαλὲς ταμεῖον τῆς ὁποίας παραμένει μόνον ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ὑπάρχει σωτηρία ἐκτὸς αὐτῆς. Ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἀπὸ τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν σχισματικῶν διαφύλαξιν τῆς ἀληθείας ταύτης προβάλλονται οἱ κατὰ τόπους Ἐπίσκοποι (112-114). Ὁ χρησιμοποιοῦμενος ὑπ' αὐτῶν «ἀφορισμός», πρὸς προστασίαν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ὀρθῶς προβάλλεται ὡς μέτρον συνεισμοῦ καὶ συναισθήσεως τῆς πλάνης, καὶ οὐχὶ ὡς μέτρον καταδικῆς τῶν πλανωμένων, τὸ μέλλον τῶν ὁποίων ἐναπόκειται εἰς τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν δικαιοκρισίαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ συγγραφεὺς κάμνει ἐνταῦθα λόγον περὶ «ἀθώα» καὶ «ἐνόχο» πλάνης (σελ. 114). Ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι δυνατὴ μόνον διὰ τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος θέλει καὶ τῶν πλανωμένων τὴν σωτηρίαν. Κατὰ τὸν συγγραφέα, αὕτη μόνον κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὴ, δι' ὅσους ἔζησαν μὲν ἐν πλάνῃ, πλὴν ὅμως ἐν δικαιοσύνῃ, ἐπαφίεται δὲ εἰς ἰδιαιτέραν θυματουργικὴν ἐνέργειαν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ.

Ἡ παροῦσα ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου τῆς ὑπὸ κρίσιν διατριβῆς ταύτης κατέδειξεν ἐπαρκῶς τὴν σοβαρότητα αὐτῆς καὶ τὴν μεγάλην θεολογικὴν τῆς ἀξίαν. Πράγματι ὁ συγγραφεὺς μὲ πολλὴν ἀνεσιν καὶ πλήρη ὀριμότητα ὀρθοδόξου θεολογικῆς σκέψεως ἐμβαθύνει, μὲ ὑποδειγματικὴν σαφήνειαν, ἀπλότητα καὶ περιεκτικότητα, εἰς ὅλας πτυχὰς τοῦ μυστηριακοῦ χαρακτήρος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Καλὸς γνώστης τῶν πατερικῶν κειμένων χρησιμοποιοεῖ ἐπιτυχῶς ὅλα ἐκεῖνα τὰ χωρία, διὰ τῶν ὁποίων κατανοεῖται πράγματι ὀρθοδόξως ὁ μυστηριακὸς οὗτος χαρακτήρ τῆς ἀγιωτάτης ἡμῶν Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ σύνολόν τῆς ἡ παροῦσα ἐργασία εἶναι ἐργασία ὑψηλῆς στάθμης, διὸ καὶ ἐκφράζει τὴν ἐπιστημολογικὴν καὶ ὅλας τὰς ἰκανότητας τοῦ συντάξαντος αὐτὴν, λίαν ἀγαπητοῦ μαθητοῦ μου, πρὸς διαπραγματεύσιν καὶ τῶν δυσκολωτέρων ἀκόμη θεμάτων τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας.

ΜΑΡΚΟΣ Α. ΣΙΩΤΗΣ

Χρίστου Θ. Κρικώνη, 'Αναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Κληρικοί Νεομάρτυρες - Ἐθνομάρτυρες*. Θεσσαλονίκη 1988. — (Ἀνάπτυκον ἐκ τοῦ τόμου τοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Νεομαρτύρων. Θεσσαλονίκη 17-19 Νοεμβρίου 1986, σελ. 241-310).

Ὁ καθηγητὴς κ. Κρικώνης παρέχει εἰς τὰς 70 σελίδας τῆς παρούσης μελέτης τὴν πλήρη εἰκόνα τοῦ θεματός του. Διὰ τῶν ἐπὶ μέρους ἐννέα παραγράφων τῆς κατορθώνει νὰ διαπραγματευθῇ συστηματικῶς τὸ ὑψίστης θρησκευτικῆς ἀμκ καὶ ἐθνικῆς σημασίας θέμα τῶν Νεομαρτύρων, οἱ ὅποιοι ὁρθῶς καὶ δικαίως προβάλλονται ἐξ ἴσου καὶ ὡς ἔθνομάρτυρες.

Εἰς τὴν πρώτην παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐκκλησία καὶ ὑπόδουλον ἔθνος» (σελ. 241-243), ὁ συγγραφεὺς παρέχει ἀνάγλυφον τὸ πραγματικὸν πλαίσιον καὶ τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἀνεξωπύρωσαν εἰς τὰ σπλάγγνα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνικοῦ Ἐθνους τὴν φλόγα τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ παλαιохριστιανικοῦ μαρτυρίου. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ πλαισίου τούτου διαζωγραφίζεται ὡς θερμογυγὸς ἐστὶν τοῦ ὑποδούλου Ἐθνους ἡ πίστις εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς τὸν μόνον σωτῆρα καὶ λυτρωτὴν τῶν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ τυραννουμένων Ἑλλήνων. Αἱ καταπιέσεις αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν Ἀγαρηνῶν, πρὸς ἀποστασίαν ἀπὸ τῆς πίστεως των εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἐξέτρεφε τὸ ὄραμα τῆς ἀνακτήσεως τῆς ἐλευθερίας των, θρησκευτικῆς καὶ ἐθνικῆς, χάριν τῆς ὁποίας ἦσαν πάντοτε ἔτοιμοι νὰ θυσιάσουν καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν των. Ὁ συγγραφεὺς προβάλλει οὕτως ἐπαρκῶς τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ὡς τὴν μόνην ἀσφαλῆ κιβωτόν, ἐντὸς τῆς ὁποίας διεφυλάχθη διὰ τῶν κοινῶν προσευχῶν καὶ τῆς θείας λατρείας ἡ πνευματικὴ ἐνότης τῶν ὑποδούλων τέκνων τοῦ Ἐθνους, καὶ ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπέβροσκε ζωηρὰ ἡ ἐλπίς τῆς ἐπερχομένης ἀπελευθερώσεως καὶ ἀναγεννήσεως τοῦ ἔθνους. Αὐτὴ ἦτο ἡ μόνη πνευματικὴ δύναμις, ἡ ὁποία ἐνεψύχωνεν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας τοὺς ὑπὲρ πίστεως καὶ πατριδος ἀντιμετωπίζοντας γενναίως τὰ φρικτότερα τῶν βασιανιστηρίων, καὶ αὐτὸ τὸ μαρτύριον, ὅλων ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων Πατριαρχῶν, Ἐπισκόπων, Πρεσβυτέρων, Διακόνων, Μοναχῶν καὶ λαϊκῶν Χριστιανῶν, πάσης κοινωνικῆς τάξεως. Ὅλοι αὐτοὶ προβάλλονται ὡς ἔχοντες καθαρὰν τὴν συνειδησὴν περὶ τῆς μεγαλυτέρας ἀξίας τῆς πνευματικῆς ἔναντι τῆς σωματικῆς αὐτῶν ἐλευθερίας. Ἦτο δὲ ἡ συνειδησις αὕτη ἡ πλέον οὐσιαστικὴ δύναμις τῆς ἀντιστάσεώς των κατὰ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ αἰμοβόρου δυνάστου.

Εἰς τὴν δευτέραν παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Κοινότῃς σκοπῶν Ἐκκλησίας καὶ Ἐθνους» (σελ. 243-249), προβάλλεται ἡ ἀποφρασιτικότης τοῦ ὁρθοδόξου ἑλληνικοῦ Κλήρου διὰ πᾶσαν Οὐσίαν πρὸς προστασίαν τῶν καταδυναστευομένων ὑποδούλων Ἑλλήνων, ὡς ἡ μόνη ἰκανὴ δύναμις διατηρήσεως τῆς συνοχῆς τοῦ ἀφανιζομένου Ἐθνους καὶ τῆς ἐνότητος τῶν ἀπανταχοῦ καταπιεζομένων Χριστιανῶν. Ὁ συγγραφεὺς ἐκτιμᾷ οὕτω τὴν δρᾶσιν τῆς Ἐκκλησίας οὐχὶ ὡς δρᾶσιν ἐνὸς ὀργανισμοῦ ἀσχοῦντος ἐξουσίαν, ἀλλ' ὡς τὴν ἔκφρασιν τῆς ζωογόνου πίστεως εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς σωτῆρα τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἐξέτρεφε καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ γλυκέος ὁράματος τῆς ἐξαναστάσεως τοῦ ὑποδούλου Ἐθνους. Ὅθεν εὐστόχως ἀναφέρεται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν οὐσιαστικὴν διαφορὰν τῶν κινήτρων τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Περαιτέρω ἀναφέρεται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἀνεκτίμητον συμβολὴν τῶν Μοναστηρίων τῆς χώρας ὑπὲρ τῆς ἱερᾶς ὑποθέσεως τῆς ἀνακτήσεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς, ὡς καὶ εἰς τὴν καθόλου πνευματικὴν ἐργασίαν τῶν Κληρικῶν, διὰ τῆς ὁποίας ἐνισχύετο συνεχῶς τὸ κύρος αὐτῶν εἰς τὴν συνειδησὴν τῶν ὑποδούλων καὶ διετηρεῖτο ἀμετάπτωτος ἡ ἀμκ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τῆς φιλοπατρίας. Ὁρθῶς προβάλλονται τὰ μὲν Μοναστήρια ὡς τὰ κέντρα διαβιβάσεων καὶ ἀνεφοδιασμοῦ τῶν προσπαθειῶν τῆς «Φιλικῆς

Ἑταιρείας», ὁ δὲ ἱερός Κλήρος ὡς ὁ ἀρραγῆς σύνδεσμος Ὁρθοδόξιας καὶ Ἑλληνισμοῦ.

Εἰς τὴν τρίτην παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Κατὰ στασις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων Χριστιανῶν» (σελ. 249-251), διεκτραγωδοῦνται ἐπακριβῶς αἱ φρικταὶ βαναυσότητες τοῦ κατακτητοῦ ἐπὶ τῶν καταδυναστευομένων Ἑλλήνων, καὶ τὰ ἀπάνθρωπα δεινὰ τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς των, ὡς καὶ οἱ κτηνώδεις σφραγισμοὶ των, οἱ ὅποιοι καὶ δικαιολογοῦν τὴν ἐπ' αὐτῶν χρῆσιν τῆς προσωνομίας τοῦ «Νεομάρτυρος».

Εἰς τὴν τετάρτην παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Νεομάρτυρες - Ἐθνομάρτυρες» (σελ. 252-258), καταδεικνύεται τὸ ταυτῶσιμον τῶν ὄρων τούτων ἐκ τοῦ κοινοῦ κυρίου χαρακτηριστικοῦ ἀμφοτέρων, τῆς ὁμολογίας δηλαδὴ τῆς πίστεως εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πατρίδα. Διὰ τῆς ὁμολογίας ταύτης ἐδηλοῦτο ὑπὸ πάντων τῶν ὑποδούλων ὅτι ἤθελον νὰ μείνουν πιστοὶ φορεῖς τῶν δύο πνευματικωτέρων παρὰδόσεων τοῦ Ἐθνους των, τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, τὰς ὁποίας ἐπ' οὐδενὶ ἤθελον νὰ ἀρνηθοῦν, διὸ καὶ εὐχαρίστως προσέφερον ὑπὲρ αὐτῶν καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν των. Οὕτω κατανοεῖται πῶς τὰ «Μαρτυρολόγια» τῶν ἡρώων τούτων τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος κατέστησαν τὸ ἐπωφελέστερον ἀνάγνωσμα τοῦ ὑποδούλου Ἐθνους.

Εἰς τὴν πέμπτην παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἄττια καὶ ἀφορμαὶ τῶν μαρτυρίων τῶν Νεομαρτύρων» (σελ. 258-279), ἀπκριθμοῦνται ἀκριβῶς τὰ πραγματικὰ αἷτια καταδίκης εἰς τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν, ὡς καὶ αἱ κατὰ περίπτωσιν ἐπιζητούμεναι πρὸς τοῦτο ἀφορμαί. Ὡς βραχίονα αἷτια προβάλλονται ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ ἡ ἀπληστίη τῶν Τούρκων. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος περὶ δεκαπέντε μεθόδων, αἱ ὁποῖαι ἐφαρμόζοντο διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν Μαρτύρων, ὡς καὶ περὶ τῶν περιπτώσεων ἐφαρμογῆς τούτων (σελ. 266-272), ὡς αἱ περιπτώσεις τῶν Διονυσίου Ἀρχιεπισκόπου Τρικάλων, τοῦ σκυλοσόφου, καὶ Ἀγίου Σεραφεῖμ, ἐπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, καὶ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ (σελ. 272-276).

Εἰς τὴν ἕκτην παράγραφον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Νικόδημος ὁ Ἀγιορεῖτης περὶ τῶν Νεομαρτύρων» (σελ. 278-286) ἐκτιμᾶται τὸ ἔργον τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου «Τὸ νέον Μαρτυρολόγιον», διὰ τὴν προβολὴν τῶν Νεομαρτύρων. Ὁ συγγραφεὺς δηλαδὴ ὑπογραμμίζει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου, τὰ ὁποῖα εἶναι πέντε: α) Ἡ διὰ τῶν Νεομαρτύρων ἐνίσχυσις τῆς πίστεως τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων εἰς τὸν Σωτήρα Χριστόν. β) Ἡ ἐπίδρασις τῆς χριστιανικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Νεομαρτύρων ἐπὶ τῶν Τούρκων, ὥστε πολλοὶ ἐξ αὐτῶν νὰ ἀσπασθοῦν τὸν Χριστιανισμὸν. γ) Ἡ ἐξύψωσις τοῦ γοήτρου καὶ τοῦ κύρους τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. δ) Ἡ πνευματικὴ ἀσκησις τῶν ὑποδούλων εἰς τὴν ἀντοχὴν τῶν δεινῶν καὶ τὴν καρτερίαν. ε) Ἡ αὐξήσις τῆς ἐλπίδος εἰς τὸ ὄραμα τῆς ἀπελευθερώσεως.

Εἰς τὴν ἑβδόμην παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Χαρακτῆρ τῶν Μαρτυρίων τῶν Νεομαρτύρων» (σελ. 286-291), ἐξάχρονται αἱ χριστιανικαὶ ἀρεταὶ τῶν Νεομαρτύρων, ἧτοι ἡ εὐψυχία, τὸ θάρρος, ἡ παρρησία, ἡ σταθερότης, ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως, καὶ ἡ ἀφοβία ἐνώπιον τῶν δημιῶν καὶ τοῦ θανάτου. Τέλος, ὑπογραμμίζεται ὁ χριστοκεντρικὸς χαρακτῆρ τῶν ἀρετῶν τούτων, τουτέστιν ἡ συνειδήσις πάντων τῶν Νεομαρτύρων, ὅτι ὑφίστανται ὅλα τὰ δεινὰ τοῦ μαρτυρίου των εὐχαρίστως διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντος Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὴν ὀγδόην παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄» (292-304), διαζωγραφίζεται, μετ' ἀντικειμενικότητος καὶ τῆς πλέον ἐνδεδειγμένης ἀξιολογήσεως, τὸ ψυχικὸν δρᾶμα τοῦ μεγάλου τούτου Πατριάρχου, ὁ ὁποῖος ἦτο μέλος καὶ τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρείας», καὶ τὸ ὅποιον ὑφίστατο διὰ τῶν συνεχῶν καὶ ἀπειλητικῶν πιέσεων τῶν Τούρκων. Ὁ συγγραφεὺς καταδεικνύει ὅτι ἡ ἔναντι τῶν Τούρκων συμπεριφορὰ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου, εἰς τὰς δυσκόλους ἐκείνας στιγμὰς τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, ἦτο ἐπιταγὴ τῆς μόνης ἐνδεδειγμένης

συνέσεως, μηδὲ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἀφορισμοῦ τὴν 23ην Μαρτίου τοῦ 1823 κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐξαιρουμένης, πρὸς τὸ ὑπέρτατον συμφέρον τοῦ ἀγωνιζομένου Ἔθνους.

Εἰς τὴν ἐνάτην τέλος παράγραφον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Μ α ρ τ υ ρ ι κ ο ἰ θ ἄ ν α τ ο ἰ ἄ λ λ ω ν κ λ η ρ ι κ ῶ ν» (σελ. 304-310), ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀπάνθρωπα βασανιστήρια καὶ τὰς φρικτὰς θανατώσεις πολλῶν ἄλλων Κληρικῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιμόνως ἤρνούντο ν' ἀλλαξοπιστήσουν καὶ μετὰ χαρᾶς προετίμησαν τὸ μαρτύριον. Ἐνταῦθα προβάλλεται, μὲ ὄλον τὸ ἠρωικὸν μεγαλεῖόν τῆς, ἡ περιγραφή τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως πολλῶν Νεομαρτύρων Κληρικῶν. Οὕτω προβάλλονται οἱ Κληρικοὶ Νεομάρτυρες ὡς οἱ πλεόν γενναῖοι καὶ πραγματικοὶ ἐκφρασταὶ τῶν ἱερῶν πόθων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, καὶ ὡς οἱ γνησιώτεροι ὑπερασπισταὶ τῆς χριστιανικῆς Ὀρθοδοξίας. Τέλος, τονίζεται ὀρθῶς ὅτι οἱ Νεομάρτυρες Κληρικοὶ ὑπῆρξαν πολλοὶ περισσότεροι τῶν σήμερον γνωστῶν εἰς ἡμᾶς, καὶ ὅτι τὸ μαρτύριον πάντων τούτων ἐπότισεν ὑπερπαρκῶς τὸ δένδρον τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀνεξαρτησίας.

Εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω παραγράφους παρουσιάζεται κρυσταλλινὴ ἡ ἀνατομία τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐθνικῆς ψυχοσυνθέσεως τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, καὶ ἠχογραφοῦνται οἱ ζεῖδωροι παλμοὶ τῆς ζωογόνου πνοῆς καὶ δράσεως τῆς ἀγιοτάτης ἡμῶν Ἐκκλησίας εἰς τὴν καθ' ἡμέραν ζωὴν τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, Πατριάρχαι, Ἐπίσκοποι, Ἱερεῖς, Μοναχοὶ καὶ ὁ εὐσεβὴς ἑλληνικὸς λαός, ἐστήριξαν διὰ τῆς εὐψυχίας των, διὰ τῆς γενναιοφροσύνης των, τῶν πράξεών των, τῆς ἀγίας ζωῆς καὶ τῆς θουσίας των, τὸ ὑπόδουλον Ἔθνος περισσότερον παντὸς ἄλλου. Ἡ ἑλληνικὴ γῆ ἐσπάρη μὲ τὰ ὄντως ἅγια λείψανά των καὶ ἐποτίσθη μὲ τὸ τίμιον αἷμά των.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ἄξιος πολλῶν ἐπαίνων καὶ εὐχαριστιῶν, διότι μὲ τὴν συναρπάζουσαν καὶ παραστικωτάτην ἐκθεσίαν του, καὶ τὴν ὄντως θελτικὴν καλλιπέειάν του, προβάλλει εἰς ὅλην τὴν μεγαλοπρέπειάν των τὰς τραγικὰς εἰκόνας τοῦ μαρτυρίου ἐνὸς ὁλοκλήρου ἔθνους, τοῦ πνευματικωτέρου ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων, οἱ ὑπήκοοι τοῦ ὁποίου ἠξιώθησαν τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας των, ἀκριβῶς διότι ἐπίστευον εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητός των καὶ εἰς τὸν ἀσίγαστον πόθον νὰ εἶναι καὶ νὰ ζοῦν ἐλεύθεροι.

ΜΑΡΚΟΣ Α. ΣΙΩΤΗΣ

Ἰακώβου (Γεωργίου) Πηλῆλη, Ἐπισκόπου Κατάνης, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἱερωσύνη (ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως τῶν δέκα πρώτων αἰώνων μ.Χ.)*, Ἀθῆναι 1988, σχ. 8ον, σελ. 1066.

Εἶναι εὐχάριστον ὅτι ἐκ τῆς γραφίδος ἐνὸς ἐπισκόπου προέρχεται ὁ ὀγκώδης οὗτος τόμος, ἀλλὰ τοῦτο γίνεται κατανοητόν, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι οὗτος εἶναι γόνιμος συγγραφεὺς, ὅστις, μετὰ τὰς ἐν Ἀθήναις θεολογικὰς σπουδὰς του μετεξέπαιδευθῆ ἐν Λονδίῳ καὶ Νέεϊ Ὑόρκῃ, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ εἰς τοὺς τομεῖς τῆς Βυζαντινῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ κατέχει δίπλωμα Master of Arts καὶ εἶναι Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.

Ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ὁ σ. ἐξετάζει τὴν Χριστιανικὴν Ἱερωσύνην ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς ἐξελλίξει κατὰ τοὺς 10 πρώτους αἰῶνας, «ὅταν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἦτο μία, ἡνωμένη καὶ ἀδιαίρετος, μὲ τὰς ἰδίας ἀρχάς, τὸν ἴδιον Βάπτισμα, τὴν ἴδιαν πίστιν» (σ. 41), ἔχουσα τοὺς «τρεῖς ἀνωτέρους βαθμοὺς τοῦ Ἐπισκόπου, τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τοῦ Δικόνου,» καὶ στηριζομένη μὲ τὰς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων, ὡς καὶ τῶν διαφόρων αὐτοκρατορικῶν καὶ βασιλικῶν διαταγμάτων καὶ θεσπισμάτων» (αὐτόθι).

Ἡ ὅλη ἐργασία ἀποβλέπει ἀφ' ἐνὸς εἰς τὸ νὰ παρουσιάσῃ μίαν ἀπουσιάζουσαν μέχρι

τοῦδε ἐν τῇ ἑλληνικῇ βιβλιογραφίᾳ ἐργασίαν τοῦ εἶδους τούτου, «ἡ ὁποία νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱερωσύνης εἰς ὀλόκληρον τὴν Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν, μὲ τὰς διαφόρους φάσεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτῆς, ἕως τῆς τελικῆς μορφοποιήσεώς της» (αὐτόθι).

Ὁ σ. ἐν τοῖς Π ρ ο λ ο γ ο μ ἔ ν ο ι ς (σελ. 47-176) παρουσιάζει τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως «Ἱερωσύνη» εἰς τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχὴν, εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Φιλολογίαν καὶ ἐν συνεχείᾳ παρουσιάζει γενικὴν ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἱερωσύνης, ἥτις συναρτᾶται καὶ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς Ἰουδαϊκῆς Ἱερωσύνης, τὰ ὅποια παρουσιάζονται καὶ μάλιστα ἐν συσχετισμῶ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς θεωρίας τοῦ Wellhausen περὶ τῶν πηγῶν τῆς Πεντατεύχου.

Εἰς τὸ Α' μέρος (σελ. 177-416), ὅπερ ἐπιγράφεται «Ἡ Ἱερωσύνη εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν», ὁ σ. ἐξετάζει ἀφ' ἑνὸς τὸν μυστηριακὸν χαρακτήρα τῆς Ἱερωσύνης καὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Χειροτονίας, ἀφ' ἑτέρου ἀναφέρεται λεπτομερῶς εἰς τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς Ἱερωσύνης εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, τρίτον παρουσιάζει ταύτην μεταξὺ τοῦ δ' καὶ θ' αἰῶνος καὶ τέταρτον ἐξετάζει λεπτομερῶς τὰ καθήκοντα τῶν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Εἰς τὸ Β' μέρος (σελ. 417-662), ὅπερ φέρει τὸν τίτλον «Ὁ ἐπίσκοπος ὡς θεσμὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ», γίνεται ἐκτενέστατος λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἐν τῇ ἀποστολικῇ καὶ μεταποστολικῇ ἐποχῇ· περὶ τοῦ τρόπου ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας αὐτοῦ ἐν ταῖς διαφόροις Ἐκκλησίαις· περὶ τῆς ἐνθρονίσεως, μεταθέσεως, παραίτησεως καὶ καθαιρέσεως αὐτοῦ· περὶ τῶν ποικίλων δικαιωμάτων, καθηκόντων, προνομίων καὶ τιμητικῶν διακρίσεων, ἐμβλημάτων κ.λπ., τὰ ὅποια σχετίζονται πρὸς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ.

Εἰς τὸ Γ' μέρος (σελ. 663-864), ὅπερ ἐξετάζει «τὸν ἱερὸν κληρὸν, εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας», διασαφηνίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄρου «κληρὸς» καὶ ἐξετάζει τὴν ὀργάνωσιν αὐτοῦ, τὰς προϋποθέσεις εἰσόδου εἰς αὐτόν, τὴν κοινωνικὴν θέσιν καὶ τὸν τρόπον ζωῆς τοῦ ἱεροῦ κληροῦ, τὰ τῆς ἰδιωτικῆς ἐργασίας, ἐνδυμασίας καὶ κόμης αὐτοῦ, τὴν συμπεριφορὰν καὶ τὴν πειθρχίαν αὐτοῦ, τὰ ἀξιόποινα ἀμαρτήματά του, τὴν ἐνοριακὴν ὀργάνωσιν, τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἱεροπραξίας, τὴν σιμωνίαν, τὰς τιμωρίας, τὸν ἀφορισμὸν καὶ τὴν καθαιρέσιν τῶν κληρικῶν.

Τέλος, τὸ Δ' μέρος (σελ. 865-951), ὅπερ ἀναφέρεται εἰς τὴν «Βιβλιογραφίαν: ἀρχικὰς πηγὰς καὶ συγχρόνους ἐργασίας», περιέχει ἀναλυτικὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ἥτις ἀφ' ἑνὸς τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν συγγραφέων, τοῦ ἐπισκόπου Κκισαρείας, Εὐσεβίου, τοῦ Σωκράτους, τοῦ Σωζομένου, τοῦ ἐπ. Κύρου Θεοδωρήτου, τοῦ Φιλοστοργίου καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν Λατίνων ἱστορικῶν, τοῦ Λακταντίου, τοῦ Ρουφίνου, τοῦ Ἱερωνύμου, τοῦ Σουλπικίου Σκῆρου, τοῦ Γεναδίου ἐκ Μασσαλίας, τοῦ Κκισσιδώρου, τοῦ Γρηγορίου ἐπ. Tours, τοῦ ἱστορικοῦ Beda καὶ τοῦ ἔργου Liber Pontificalis.

Τὸ μέρος τοῦτο συμπληροῦται διὰ τῆς συνεκτιμήσεως τῶν ἔργων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, τῶν διαφόρων τύπων τῆς Θείας Λειτουργίας, τῶν Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν Εὐχολογιῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν συνεχείᾳ παρουσιάζονται ἡ σχετικὴ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία, τὰ θεσπίσματα τῶν τοπικῶν καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων, αἱ νομοκανονικαὶ συλλογαί, οἱ Νομοκάνονες κ.τ.τ., ὡς καὶ ἡ σχετικὴ πολιτειακὴ νομοθεσία Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ λεπτομερῶν Πινάκων τῶν πηγῶν, καὶ τῶν σχετικῶν συγχρόνων θεολογικῶν ἔργων, λεξικῶν, ἐγκυκλοπαιδείων καὶ περιοδικῶν, ὡς καὶ διὰ γενικοῦ Ἐῶρητηρίου.

Ἦδη ἡ συνοπτικὴ αὕτη ἀνάλυσις πείθει ὅτι ὁ σ. κατέβαλε πολὺν χρόνον καὶ κόπον, ἵνα εἰς 1066 ὀλοκλήρους σελίδας μεγάλου σχήματος συγκεντρώσῃ πολυτιμώτατον ὕλικόν πρὸς ἐξιχνίασιν τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἱερωσύνης καὶ πρὸς κατανόησιν τόσον τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς, ὅσον καὶ τῆς διαφοροποιήσεως τῶν μορφῶν τῆς ἐν ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις. Πρόκειται τῷ ὄντι περὶ κολοσσιαίου ἐξ ἐπόψεως ἐκτάσεως ἔργου, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως ἐπὶ πολλὰς γενεάς θὰ χρησιμοποιοῖται ὑπὸ τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὴν Ἱερωσύνην διὰ τὸν πλοῦτον τοῦ πηγαίου ὕλικου τοῦ καὶ τῶν πολυτίμων ἱστορικῶν μαρτυριῶν. Ὅθεν ὁ θεοφιλέστατος συγγραφεὺς εἶναι ἄξιος συγχαρητηρίων καὶ ἐπαίνων διὰ τὴν προσφορὰν του, ἣτις θὰ εἶναι πολυτιμωτάτη συμβολὴ οὐ μόνον διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ ἱ. κλήρου ἢ διὰ τὴν προώθησιν μελετῶν ἀναφερομένων εἰς ἐπὶ μέρους ζητήματα τῆς Ἱερωσύνης, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς οἰκουμενικοὺς διαλόγους, οἱ ὁποῖοι σήμερον εὐρισκονται εἰς μίαν φάσιν, καθ' ἣν, μετὰ τὸ κείμενον τῆς Lima περὶ «Βαπτίσματος, Εὐχαριστίας καὶ Λειτουργήματος» (BEM), ἔχει κορυφωθῆ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἐκκλησιῶν διὰ μίαν προσέγγισιν των εἰς τὸ ζήτημα τῆς κατανόησεως τῆς Ἱερωσύνης.

Ἄς ἐπιτραπῆ μόνον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ὀγκῶδες ἔργον θὰ προσέφερε μεγαλυτέρας ὑπηρεσίας, ἐὰν μεθοδολογικῶς ἀπέφυγεν ἐπαναλήψεις καὶ ἀλληλοπεριχωρήσεις τῶν διαφῶρων κεφαλαίων. Ὁσαύτως θὰ ἔπρεπεν εἰς μελλοντικὴν νέαν ἔκδοσιν νὰ ἀποφευχθοῦν μερικαὶ ἑλλειπεῖς παρουσιάσεις παραγράφων τινῶν τοῦ ἔργου. Οὕτω λ.χ. τὰ περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος σήμερον τὴν Χριστιανικὴν Οἰκουμένην ζητήματος τῆς χειροτονίας τῶν διακονιστῶν καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν ἐν τῷ ἱ. κλήρῳ παρουσιάζονται ἀτελῶς. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων παραλείπεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ χρῆσις τοῦ σχετικοῦ ὕλικου ἔργασίων τοῦ σεβαστοῦ Καθηγητοῦ Ἱ. Καρμίρη ἢ τοῦ ὑπογράφοντος. Ὁσαύτως παραλείπεται ἢ ἀξιοποίησις τοῦ θαυμασίου περὶ τῶν τάξεων τοῦ ἱ. κλήρου ὕλικου τῆς κλασσικῆς «Ἐκκλησιολογίας» τοῦ Καθηγητοῦ Ἱ. Καρμίρη.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Ἀπόστολος Παῦλος — Πρακτικὰ Θεολογικῶν Συνεδρίων εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Ἀπ. Παύλου, Ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας Θεσσαλονίκης (22-24 Νοεμβρίου 1987), Προνοία καὶ Προεδρεία τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ. κ. Παντελεήμονος Β', Θεσσαλονίκη 1989, σχ. 8ον, σελ. 502.

Ὁ ὀγκῶδες αὐτὸς τόμος περιλαμβάνει τὰ Πρακτικὰ ἐνὸς ἐκ τῶν καθιερωμένων ἐξαιρέτων ἀγιολογικῶν συνεδρίων, ἅτινα ὀργανοῦνται ὑπὸ τοῦ Παναγ. Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ. Παντελεήμονος, ἔχουν καταστῆ ἀξιόπαινος καὶ ἀκτινοβόλος θεσμὸς τῆς Συμπρωτευούσης καὶ κατοπερρίζου ἄριστα τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Ἱεράρχου τούτου νὰ καταστήσῃ τὴν ἱεράν πόλιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης, τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου καὶ ἄλλων πολλῶν ἐπιφανῶν ἁγίων, παγκόσμιον κέντρον ἀγιολογικῶν σπουδῶν, διὰ τῆς ἰδρύσεως μάλιστα καὶ εἰδικοῦ Ἀγιολογικοῦ Ἰνστιτούτου εἰς περικαλλῆς εἰδικῶς ἐξωπλισμένον οἰκοδόμημα.

Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τόμος περιέχει εἰς τὸ Α' μέρος (σ. 7-26) τὸ Πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου, τὴν Ἐναρκτήριον Εἰσήγησιν τοῦ Παναγ. Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ. Παντελεήμονος, ὡς καὶ Προσφωνήσεις, Γράμματα καὶ Τηλεγραφήματα Προκαθημένων Ἀυτοκεφάλων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν.

Τὸ Β' μέρος (σ. 27-476) περιέχει τὰς κάτωθι εἰσηγήσεις: «Πόλις τῆς Μακεδονίας τοῦ Ἀπ. Παύλου» (ἀειμνήστου Ἰωάννου Ἀναστασίου), «Ὁ Παῦλιος λόγος στὴς λειτουργίες Μ. Βασιλείου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν Προηγιασμένων Δώρων»

(Μ. Πρωτ/ρου Δημητρίου Βακάρου), «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὡς ἱεραπόστολος» (Χρήστου Βάντσου), «Ἐκκλησιολογικὴ ἀπόφαισις τοῦ Ἀπ. Παύλου» (Πέτρου Βασιλειάδη), «Ἡ ἔννοια τῆς χαρᾶς καὶ τῆς θλίψεως στὶς Α' καὶ Β' πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὰς» (Ἰωάννου Γαλάνη), «Ὁ Ἀπ. Παῦλος καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης» (Γεωργίου Γαλίτη), «Ὁ Κ. ἢ Ἰ. Χ. — Μοναδικὸς Ἀρχιποιμὴν καὶ Ἀρχιερεὺς τῆς Μιᾶς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ἀπ. Παῦλο» (Ivan Dimitrov), «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ὁ Εὐρωπαϊκὸς Πολιτισμὸς» (Εὐαγγέλου Θεοδώρου), «Ἱστορικὴ καὶ Θεολογικὴ θεώρησις τῆς Α' πρὸς Θεσσαλονικεῖς, κεφ. 5, στίχ. 19-22» (Ἀθανασίου Θεοχάρη), «Ἡ ἡμέρα Κυρίου στοὺς Προφήτες τῆς Π. Δ. καὶ στὴν Β' πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν» (Δημητρίου Καϊμάκη), «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁ καταρράκτης τῆς Πίστεως» (Κωνσταντίνου Καλλινίκου), «Ἡ ἔννοια τῆς παραδόσεως στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀπ. Παύλου» (Ἰωάννου Καραβιδοπούλου), «Συμβολαὶ τῆς Ρουμανικῆς Θεολογικῆς Γραμματείας εἰς τὸν ὑπομνηματισμὸν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς» (Πρωτ/ρου Κωνσταντίνου Κορνιτσέσκου), «Προβαλλόμεναι ἀπόψεις ἐπὶ τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ὑγείας τοῦ Ἀπ. Παύλου» (Σταύρου Μπαλογιάννη), «Χρονολογικὰ - Ἀστρονομικὰ κατὰ τὴ διάρκειαν ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Ἀπ. Παύλου» (Χρήστου Παπαγεωργίου), «Οἱ ἀνώνυμοι ἀδελφοὶ στὴ Β' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ (8,18 — 24· 9,3· 12,18)» (Στεργίου Σάκκου), «Διδασκαλίαι τῶν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολῶν περὶ τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ Ἀπ. Παύλου» (Μάρκου Σιώτου), «Ὁ Ἀπ. Παῦλος καὶ οἱ Ἕλληνας» (Γεωργίου Στογιόγλου), «Ὁ Ἀπ. Παῦλος στὴ Θεία Λατρεία» (Ἰωάννου Φουντούλη), «Παραστάσεις τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀπ. Παύλου στὴν Παλαιοχριστιανικὴ Εἰκονογραφία» (μετὰ εἰκόνων) (Κωνσταντίνου Χαλαμπίδη).

Εἰς τὸ Γ' μέρος (Παράρτημα) (σ. 477-496) καταχωρεῖται ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ποιηθεῖσα Ἀκολουθία τοῦ Ἐνδόξου καὶ Πανευφήμου Ἀποστόλου Παύλου, Ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Θεσσαλονικέων» (Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη τῆς Ἰ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης παρουσιάζει οὐ μόνον ἀξιόλογα δείγματα τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ἰδίως τῶν Καθηγητῶν τῶν δύο Θεολογικῶν Σχολῶν μας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν πολυσιχιδῆ προσωπικότητα τοῦ Ἀπ. Παύλου, ὅστις, ὡς προουσιάζεται εἰς τὰς εἰσηγήσεις, εἶναι, κατὰ τοὺς λόγους Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, «ὁ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος... ὁ νυμφαγωγὸς τοῦ Χριστοῦ, ὁ τῆς Ἐκκλησίας φυτουργός, ὁ σοφὸς ἀρχιτέκτων, ὁ κήρυξ, ὁ δρομεύς, ὁ ἀγωνιστής, ὁ στρατιώτης, ὁ παιδαγωγός, ὁ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ὑπομνήματτα τῆς οικείας ἀρετῆς καταλιπὼν», «ὁ τῶν ἔθνῶν διδάσκαλος, ἡ γλῶττα τῆς οἰκουμένης... ἡ μέριμνα πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν» Migne 48,772· 53,97). Ἐπὶ πλέον ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ τονίζεται ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν «πατήρ τῆς Εὐρώπης».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Γεωργίου Εὐάγ. Παπατζανάκη, *Ἡ περὶ θλίψεων διδασκαλία τῆς Καθῆς Διαθήκης — Ἡ πραγματικότης καὶ ἡ σωτηριολογικὴ αὐτῶν ἀξία*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῇ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1988, σελίδες 238.

Τὸ θέμα τῆς ὡς ἄνω διατριβῆς παρουσιάζει οὐχὶ μικρὸν θεολογικὸν ἐνδιαφέρον, ὡς δύναται τις εὐχερῶς ν' ἀντιληφθῆ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὑπαρξις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα τοῦ δικαίου, εἶναι στενωτάτα συνυφασμένη πρὸς τὰς συμφορὰς καὶ τὰς θλίψεις, ἕνεκα τῶν ὁποίων, βραβεύς οὗτος ἐνίοτε δοκιμαζόμενος, στρέφει τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν

ἀντιμετώπισιν τοῦ σοβαρωτάτου προβλήματος τῆς θεοδικίας, ἀναζητῶν ἐναγωνίως τὴν λύσιν του. Μὲ τὰς θλίψεις ἠσχολήθησαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων, πολλοὶ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι, ὡς ἐπίσης καὶ συγγραφεῖς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ κ. Παπατζανάκης, μὲ μίαν φιλότιμον προσπάθειάν του, ἐγκύπτει εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο θέμα καί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν πηγῶν, τῆς παλαιότερας καὶ τῆς νεωτέρας διεθνούς βιβλιογραφίας, φωτίζει πλεῖστα σημεῖα αὐτοῦ, συμβάλλων διὰ τῆς μακρᾶς καὶ ἀξιολόγου ταύτης ἐρεῦνης του εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης εἰς τὸν οἰκεῖον τομέα.

Κατ' ἀρχὰς ὁ σ., εἰς ἐκτενή καὶ ἐμπεριστατωμένην Εἰσαγωγὴν, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔννοιαν τῶν θλίψεων καὶ τὰς ἐπικρατήσασα παλαιὰς περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεις. Ἐνταῦθα ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄρου «θλίψις» καὶ τὰ συνώνυμα αὐτοῦ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ, ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ κυρίως ἐν τῇ Καινῇ (σελ. 17-32), ἐν συνεχείᾳ δ' ἐρευνᾷ τὰς περὶ θλίψεων ἀντιλήψεις τοῦ προχριστιανικοῦ κόσμου καὶ ἐκείνας τοῦ γνωστικισμοῦ (σελ. 32-80). Ἐπιδίδεται μεθ' ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς εἰς τὴν ἐξέτασιν πολλῶν σχετικῶν κειμένων, ἐξωβιβλικῶν καὶ βιβλικῶν, διεξάγων μίαν λεπτομερῆ, ριζικὴν καὶ οὕτω λίαν ἐπιτυχῆ ἐρευναν. Παρουσιάζει ἀναλυτικῶς καὶ σαφῶς τὴν θεοκρατικὴν ἐρμηνείαν τῶν θλίψεων ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ (σελ. 54 ἐξ.), τονίζων ἐν προκειμένῳ ὅτι αὐταὶ ἐκφράζουσι τὰς συνεπειὰς τῆς μακρᾶν τοῦ Θεοῦ ζωῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἀλλ' ὀδηγοῦν συγχρόνως καὶ εἰς τὴν ἐξιλέωσιν. Παρόμοιον ἐξιλεωτικὸν καὶ παιδαγωγικὸν σκοπὸν ἀνευρίσκει ὁ σ. καὶ εἰς τὸν μεταγενέστερον Ἰουδαϊσμόν, ὁμιλῶν διὰ τὰς θλίψεις κατὰ τὴν Ἰουδαϊκὴν γραμματείαν καὶ ἀναφερόμενος καὶ εἰς ἐνδιαφέροντα κείμενα τῆς γνωστῆς Κοινότητος τοῦ Qumran (σελ. 57 ἐξ.). Περαιτέρω ὁμιλεῖ διὰ τὴν κοινωνικὴν διάστασιν τὴν ὁποίαν δίδει εἰς τὴν θλίψιν Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὅστις θεωρεῖ τὰ μεγάλα κοινωνικὰ προβλήματα (δουλεία, ἀναρχία, ἀνομία κλπ.) ὡς θεῖαν τιμωρίαν (σελ. 64 ἐξ.). Πρὸς πληρεστέραν δὲ κατανόησιν τῶν συμφορῶν καὶ τῶν θλίψεων χρησιμοποιεῖ καὶ κείμενα τοῦ Φλαβίου Ἰωσήπου (σελ. 68 ἐξ.). Ἐξ ἄλλου ἐρευνᾷ σχετικῶς καὶ τὸ Ταλμουδ καὶ εὐρίσκει ὅτι αἱ θλίψεις εἶχον καὶ κατὰ τοὺς Ραββίνους σωφρονιστικὸν καὶ ἐξιλεωτικὸν χαρακτήρα καὶ σκοπὸν (σελ. 72). Καὶ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον οἱ Ραββῖνοι ἐδίδασκον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ διαμαρτύρηται εἰς τὰς θλίψεις του (σελ. 74).

Μετὰ τὴν πλουσίαν ταύτην Εἰσαγωγὴν ὁ σ. εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίως θέματος τῆς διατριβῆς του, τὴν ὁποίαν διαιρεῖ εἰς δύο μεγάλα Μέρη, ἕκαστον δὲ τούτων εἰς τρία κεφάλαια. Ἐν ἀρχῇ, εἰς τὸ Α' κεφάλαιον τοῦ πρώτου μέρους, ὁμιλεῖ διὰ τὰς ἐν τῷ κόσμῳ θλίψεις τῶν ἀνθρώπων, τονίζων ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ Σατανᾶς εἶναι ἡ αἰτία τοῦ ἡθικοῦ καὶ φυσικοῦ κακοῦ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ (σελ. 86). Εἰς τὸ Β' κεφάλαιον ὁμιλεῖ διὰ τὰς θλίψεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὧν οὐδὲλως ἦτο Οὗτος ἀπηλλαγμένος. Αὐταὶ ὅμως δὲν ἦσαν ὡς ἐκεῖναι τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ προήρχοντο ἐκ τοῦ Σατανᾶ καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ἰδίας Αὐτοῦ θελήσεως (σελ. 101 ἐξ.). Ὁ κ. Παπατζανάκης ἀναφέρεται ἀκολούθως εἰς περιστατικὰ τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων καὶ δὴ τῶν γραμματέων καὶ τῶν Φαρισαίων, τῶν ὁποίων ὁ Χριστὸς ἠλεγξε τὴν ὑποκρισάν, τὴν ἀνομίαν καὶ τὴν ἀσέβειαν, δι' ὧν προεκαλεῖτο θλίψις εἰς Αὐτὸν (σελ. 110 ἐξ.), τῶν καταπιεστῶν Ρωμαίων ἀρχόντων (σελ. 113), ἀλλ' ἀκόμη καὶ αὐτῶν τούτων τῶν μισητῶν Του, ἐκδηλούντων πολυλάκεις ποικίλας ἀδυναμίας, ἐν αἷς καὶ ἡ ἀπιστία (σελ. 114). Προσφυῶς παρατηρεῖ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ αἰτία τῶν θλίψεων τοῦ Ἰησοῦ ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν Του ὤφειλετο εἰς τὴν ἀδυναμίαν τούτων νὰ κατανοήσουν τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον Του (σελ. 116). Ἐν συνεχείᾳ ἀσχολεῖται μὲ τὰς θλίψεις τοῦ Ἰησοῦ ἐκ τοῦ κατ' ἐξοχὴν θλιβεροῦ γεγονότος τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς Του, ἤτοι τοῦ ἀτιμωτικοῦ σταυρικοῦ Του θανάτου (σελ. 117-120). Εἰς τὸ Γ' κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὰς θλίψεις τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν πρώτοις τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες ἐδοκίμαζον τοιαύτας λόγῳ τῶν ποικίλων δυσχερειῶν τοῦ ἀνατεθέντος αὐτοῖς ἔργου

(σελ. 121), εἶτα δὲ καὶ τῶν πιστῶν ἐν γένει, τῶν ὁποίων ὁ βίος εἶναι στενῶς συνδεδεμένος μετὰ τῶν δοκιμασιῶν καὶ τῶν θλίψεων (σελ. 131).

Εἰς τὸ δεύτερον Μέρος τῆς διατριβῆς ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν τῶν θλίψεων ἐξ ἐπόψεως σωτηριολογικῆς, ἐμβαθύνων θεολογικῶς εἰς τὸ θέμα τοῦτο. Καὶ ἐν πρώτοις, εἰς τὸ Α' κεφάλαιον, ὁμιλεῖ διὰ τὰ μέσα καὶ τοὺς τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων ἀντιμετωπίζονται αἱ θλίψεις (σελ. 147 ἐξ.). Ἐξάιρει ἐν συνεχείᾳ τὴν ἐν προκειμένῳ λυτρωτικὴν ἀξίαν τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ (σελ. 154) καὶ περαιτέρω, εἰς τὸ Β' κεφάλαιον, τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπέρβασιν τῶν θλίψεων (σελ. 174). Μετὰ πολλῆς ἐπιδειξιοῦτος ἐξετάζει τὴν διδασκαλίαν τῆς Κ. Διαθήκης εἰδικώτερον περὶ τῶν θλίψεων τῶν ἐσχάτων καιρῶν, τῶν ἀποκαλουμένων ἐσχατολογικῶν θλίψεων, τὰς ὁποίας ὀρθῶς συνδέει καὶ μὲ τὸ παρῶν, ἀναφερόμενος σχετικῶς εἰς τυπικοὺς ἐσχατολογικοὺς ὄρους, ὡς «ἡμέρα θλίψεως», «ἀρχαὶ ὠδίνων», «θλίψις μεγάλη», «ἡ συντέλεια τοῦ αἰῶνος» κ. ἄ. (σελ. 192-196). Περαιτέρω ἀσχολεῖται μὲ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰ προμηνύματα τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κυρίου (σελ. 201) καὶ μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν δευτέραν παρουσίαν Του ὡς ὄριον τῶν ἐν τῷ κόσμῳ θλίψεων τῶν ἀνθρώπων (σελ. 203), τέλος δὲ καὶ μὲ τὰς μετὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν Του θλίψεις τῶν ἀμαρτωλῶν (σελ. 206).

Μετὰ ταῦτα συνάγονται ἐν Ἐπιλόγῳ λίαν ἐνδιαφέροντα καὶ χρήσιμα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα, ἀφορῶντα εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Κ. Διαθήκης περὶ τῶν θλίψεων, ἐπισημεινομένου κυρίως ἐνταῦθα, ὅτι αὗται ἐκφράζουν τὴν κατάστασιν τῆς ἀμαρτίας, οὐσαὶ συνέπειαι τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ, ὅτι καθοδηγοῦν εἰς τὴν ζωὴν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εἶναι συνυφασμένη εἰς τὸν παρόντα κόσμον μὲ δοκιμασίας καὶ θλίψεις, καὶ ὅτι ἐκφράζουν τὸ μυστήριον τῆς λυτρώσεως (σελ. 211). Ὁ Ἐπίλογος οὗτος μεταφέρεται αὐτούσιος εἰς ἀκολουθοῦσαν ἀνακεφαλαίωσιν εἰς τὴν γερμανικὴν (Zusammenfassung) μὲ μίαν ἀλλαγὴν εἰς τὰς ἐπὶ μέρους παραγράφους, τῶν ὁποίων αἱ ἑλληνικαὶ δὲν ἔχουν πλήρη ἀντιστοιχίαν πρὸς τὰς γερμανικάς, παρ' ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου ἀκριβῶς κειμένου εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις.

Κρίνοντες ἤδη γενικῶς τὴν ἐργασίαν ταύτην, παρατηροῦμεν ὅτι μεθοδολογικῶς εἶναι λίαν ἐπιτυχῆς, παρουσιάζει δὲ πλοῦτον θεολογικὸν καὶ βαθεῖαν πνευματικότητα, ἀποτελοῦσα μίαν ἀπὸ τὰς καλὰς παρ' ἡμῖν βιβλικὰς διατριβάς. Εἶναι ἐπίσης ὑπὲρ αὐτῆς καὶ τὸ ὅτι, ἐνῶ ἀνήκει εἰς τὸν χῶρον τῆς Κ. Διαθήκης, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν Παλαιάν, κυρίως ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ. Ὁ σ. ἀποδεικνύει εἰς πολλὰ αὐτῆς σημεῖα ὅτι ἔχει μελετήσει ἐπισταμένως καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ τῆς Π. Διαθήκης κείμενα καὶ πλεῖστα ἄλλα τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ περιβάλλοντος, χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καὶ ὄρους ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς καὶ προσεγγίζουσιν ἐμφανῶς εἰς τὸν ἀπαραίτητον διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Διαθήκης χῶρον τῆς ἑβραϊολογίας. Τοῦτο ἀποτελεῖ σοβρὸν τεκμήριον τῆς καλῆς του κεινοδιαθηκολογικῆς συγκροτήσεως, ἥτις προϋποθέτει καὶ γνώσεις τῆς ἑβραϊκῆς ἐκ μέρους του καὶ ἐξοικειώσιν τινα αὐτοῦ πρὸς τὸ πλκιοδιαθηκικὸν κείμενον καὶ μάλιστα καὶ πρὸς τὸ μασωριτικὸν ἑβραϊκόν, πρὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἔχουν πρόσβασιν καὶ οἱ καινοδιαθηκολόγοι. Ἐξ ἄλλου ἐμπλουτίζει οὗτος τὴν ἐργασίαν του μὲ κείμενα, τὰ ὁποῖα πολλαχοῦ αὐτῆς παραθέτει ἢ παραπέμπει συνεχῶς εἰς αὐτά, ὡς μαρτυροῦν αἱ πολυάριθμοι ἐν αὐτῇ ὑποσημειώσεις. Πρέπει, πάντως, νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ διατριβὴ εἶς τινα σημεῖα αὐτῆς εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον ἀναλυτικὴ, παρουσιάζουσα πλατειασμούς, καίτοι τὰ ἐπὶ μέρους βασικὰ στοιχεῖα τῆς εἶναι καλῶς συνδεδεμένα μεταξὺ των. Ἀπὸ ἀπόψεως γλωσσικῆς κρίνεται ἐπιτυχῆς γενικῶς, παρ' ὅτι διαπιστοῦνται σποραδικῶς σχετικαὶ ἀνωμαλῖαι καὶ ποικίλαι ἀταξίαι εἰς τὴν σύνταξιν, ἀσυνέπειαι καὶ ἀνομοιομορφίαι καὶ διάφορα ἀβλεπτήματα. Βιβλιογραφικῶς εἶναι πλουσία. Ἐπεσημάναμεν ἐν τοσούτῳ περιπτώσεις, καθ' ἃς ὁ σ. χρησιμοποιοεῖ παλαιὰς ἐκδόσεις ἔργων καὶ οὐχὶ τὰς νεωτέρας, τινὲς τῶν ὁποίων μάλιστα εἶναι σημαντικῶς μετα-

βεβλημένα καὶ ἐπηρεξημένα. Δὲν θὰ ἀνεφερόμεθα εἰς τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν ἐὰν αἱ σχετικὰ ἑλληνικὰ ἐκδόσεις δὲν ἦσαν προσιτά. Ἄλλ' αἱ ὡς ἄνω ἀσήμαντοι παρατηρήσεις δὲν μειώνουν τὴν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν τῆς καλλῆς αὐτῆς διατριβῆς.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Ἐπιφανίου Ἰ. Δεληκωστοπούλου, *Ἐξω ἀπὸ τὰ Τελεχῆ, Ἀθηναγόρας Α' ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης* (Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Μελέτη γιὰ τὴν Προσωπικότητα καὶ τὴ Δράση του, β' ἐκδ., Ἀθῆναι 1988, σελίδες 301.

Ὁ συγγραφεὺς, διατελέσας ἑκτακτος ἐντεταλμένος καθηγητὴς εἰς τὴν ἔδραν τῆς ἀπολογητικῆς καὶ τῆς ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (1972-1975), μὲ τὸ ἔργον του αὐτὸ εἰσέρχεται εἰς τὸν τομέα τῆς (ἐκκλησιαστικῆς) ἱστορίας (τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου) καὶ ἰδιαίτερος τῆς βιογραφίας. Αἱ ὑποσημειώσεις ἕως τὸν ἀριθμὸν 452. Τὰ κείμενα τίθενται ἐντὸς κειμένου καὶ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις. Ἰδίως εἰς τὰς σελίδας 214-274. Ἡ ἐκτενὴς διὰ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Ἀθηναγόραν (1948-1972) βιβλιογραφία τοποθετεῖται εἰς τὸ ἰδιαίτερον κεφάλαιον τῆς βιβλιογραφίας (σ. 277-293), ἐντὸς κειμένου καὶ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις. Ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν δημοσιευμάτων των, οἱ φιλοξενούμενοι συγγραφεῖς ἐμφανίζονται κατὰ σειράν, οἱ καθηγηταί, πρῶτος ὁ Ἰωάννης Ν. Καρμίρης (σ. 279-281, 289 καὶ ἀλλαχοῦ) καὶ δεύτερος ὁ γράφων (σ. 284-285, 289 καὶ ἀλλαχοῦ). Τὰ βιβλία τοῦ ἰδίου συγγραφέως δὲν ἀκολουθοῦν τὴν χρονολογικὴν σειράν. Ὁ συγγραφεὺς Γεωργιάδης Δ (ωρόθεος), σ. 378 καὶ Δωρόθεος Πριγκιποννήσαν (σ. 379) εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, μὲ τὴν ἰδίαν ἐργασίαν. Εἰς τὴν σ. 205, ὑποσημείωσιν 394, ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀρθροῦ δὲν εἶναι ὁ Ἰ. Καρμίρης, ἀλλὰ ὁ Ἰωάννης Ὁρ. Καλογήρου. Εὐρύτερον ὁ συγγραφεὺς προστρέχει εἰς τὴν πληθὺν τῶν ἰδικῶν του ἔργων, εἰς τὰς προσωπικὰς του ἐμπειρίας, εἰς τὰς προσωπικὰς του ἐπαφὰς μὲ ἄλλους (σ. 14, 17, 28, 62, 121, 131, 152-153, 168, 172-176 (175), 190, 196, 210-213). Τέτοια πρόσωπα, ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ὅποια καὶ χαρακτηρίζονται, κατὰ σειράν ἀριθμοῦ σελίδων εἶναι: Σπύρος Ἀλεξίου, Δημοσιογράφος, Ἑλλάς, σ. 13, καὶ ἀλλαχοῦ. Ἀμερικῆς Ἰάκωβος, Ἀρχιεπίσκοπος, Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, σ. 17, 63, 104-105, 124-132. Π. Κουρίδης, ὀφφικίαλος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ΗΠΑ, σ. 54. Ἀλέκος Παπαδόπουλος, τέως διευθυντὴς συντάξεως τῆς ἡμερίδος «Ἐμπρός», Κ/Πολις, Τουρκία (-1964), σ. 78-79, 106-110. Κωνσταντῖνος Μπόνης, καθηγητὴς πανεπιστημίου, ἀκαδημαϊκός, σ. 105-106, 129-, 236-. Δημήτριος Τσάκωνας, συγγραφεὺς, πολιτευτὴς, σ. 108. Μύρων Χρυσόστομος, καθηγητὴς Θεολογίας, ἱεράρχης, οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, σ. 120, 211. Φιλαδέλφειας Βαρθολομαῖος, ἱεράρχης τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, σ. 131. Σάρδων Μάξιμος, ὁμοίως, σ. 133-174. Παῦλος Παλαιολόγος, δημοσιογράφος, Ἑλλάς, σ. 152-153. Χαλκηδόνος Μελίτων, ἱεράρχης τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, σ. 192, 244. Βασιλείος Θ. Σταυρίδης, καθηγητὴς θεολογίας, Κ/Πολις, Τουρκία, σ. 244.

Τὰ ἀρχεῖα, κυρίως τῆς ἱεραῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς, εἶναι πολὺ βοηθητικά, σ. 17, 55, 57.

Ἐὰν κατανοῶ ὀρθῶς, ὁ συγγραφεὺς, τοὺς μελετητὰς τοὺς καθ' ὁλονδήποτε τρόπον ἀσχοληθέντας μὲ τὸν Ἀθηναγόραν τοὺς κατατάσσει εἰς δύο Κατηγορίας: α') οἱ θαυμασταί, καὶ β') οἱ κατήγοροι (σ. 16). Βέβαια, ὑπάρχουν καὶ οἱ οὐδέτεροι, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν ὅσον τὸ δυνατόν πρὸς ἀντικειμενικὰ νὰ κρίνουν τὸν Ἀθηναγόραν. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν α' κατηγορίαν. Ταυτόχρονα λέγει ὅτι κάμνει «κριτικὴ παρουσίαση» (σ. 15), ἢ ὅτι θέλει (νὰ παραδώσει στοὺς ἀναγνώστες κείμενο μελέτης ἀπληλαγμένης πάθους) (σ. 16) ἢ ὅτι «ἅπαντα τίθενται ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς κριτικῆς ἐπισκοπήσεως»

(σ. 17). Εἰς ἕνα σημεῖον ὅμως καταφέρεται ἐναντίον τῶν κατηγορῶν τοῦ Ἀθηναγόρου, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ «οἱ μικροὶ φιλισταῖοι» (σ. 112), μὲ μιαν ἀποστροφὴν πρὸς αὐτούς: «Οἱ ἐπιμένοντες καὶ μετὰ τὸ θάνατό του ἔχθροὶ τῆς πορείας του ἅς ἀτενίσουν σὲ μία ἀπὸ τὶς φωτογραφίες του τὸ ὑψιπετὲς βλέμμα του καὶ ἅς προσευχηθοῦν πρὸς τὸ Θεὸ νὰ τοὺς φωτίσει γιὰ νὰ κατανοήσουν, μὲ ἀγάπη Χριστοῦ, τὸ μεγάλο Πατριάρχη» (σ. 23-24, 275).

Ἐδῶ ἐν ἐπιτρέπεται νὰ γίνῃ μιὰ μικρὰ παρατήρησις γενικῆς φύσεως, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ λεχθῆ, ὅτι εἰς τὸ βιβλίον αὐτὸ τονίζεται κάπως περισσότερο ὁ προσωπικὸς παράγων ποὺ λέγεται Ἀθηναγόρας καὶ παραμερίζεται μέχρις ἐνός σημείου ὁ θεσμὸς, ποὺ λέγεται οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Ἐνας ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας Κ/Πόλεως καὶ ὁ παρακολουθῶν τὴν λειτουργίαν τοῦ θεσμοῦ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων βλέπει ὅτι εἰς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐμφανίζονται κατὰ διαστήματα «μεγάλοι» ἢ «θυελλώδεις» προσωπικότητες, εἴτε λέγονται πατριάρχαι, εἴτε ἱεράρχαι, εἴτε ἄλλα ἄτομα, τὰ ὁποῖα ρίπτουν σκέψεις, συλλαμβάνουν ἰδέας, ἔχουν προφητικὰς ἐνοράσεις, ἀλλὰ τελικὰ ὅλα αὐτὰ μελετῶνται, κρίνονται, ἀξιολογοῦνται καὶ λαμβάνουν τὴν τελικὴν ταν μορφήν ἀπὸ τὰς συνοδικὰς ἐπιτροπὰς καὶ τὴν ἱερὰν σύνοδον καὶ ἐμφανίζονται ὡς καρπὸς συλλογικῆς καὶ συνοδικῆς ἐργασίας. Δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονοῦνται ἡ σοφία, ἡ σύνεσις, ἡ συνέχεια καὶ ἡ συνέπεια, χαρίσματα ἢ γνωρίσματα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὴν μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων.

Χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἀθηναγόρου, σ. 13-17, 22-24, 27, 40, 65, 98, 102-103, 108, 118, 148, 172-173, 209, 213, 275-276 καὶ ἀλλαχοῦ. Μνεῖα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, σ. 64, 67, 99, 113, 135-138, 209 καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ Ἱερά θεολογικὴ σχολὴ τῆς Χάλκης, σ. 115.

Ἐνα ὄρατον γνώρισμα τοῦ βιβλίου, ὅπως γίνεται συνήθως εἰς τὸ βιογραφικὸν εἶδος τῆς συγγραφῆς, εἶναι καὶ τὰ ἐξαγόμενα διδάγματα (σ. 14, 42, 46, 63, 67, 113, 116, 141, 156, 162, 173, 175, 192-199).

Μερικαὶ ἐπὶ μέρους σκέψεις τώρα. Ἀπὸ ἀβλεψίαν πιθανῶς τυπογραφικὴν ὡς ἔτος ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Ἀθηναγόρου εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον τοποθετεῖται τὸ 1949, ἀντὶ τοῦ 1948 (σ. 20). Ὁ Ἀμερικῆς Ἀθηναγόρας, μετὰ τὴν εἰς ἀρχιεπίσκοπον Ἀμερικῆς ἐκλογὴν του, ἐρχεται εἰς τὸ Φανάριον (9-21 Νοεμβρίου 1930), μεταξὺ δὲ ἄλλων τελεῖ εἰς τὸν πάνσεπτον πατριαρχικὸν ναὸν τὴν «νενομισμένην εὐχαριστίαν». Ἦτο ἀπλῶς μιὰ εὐχαριστία διὰ τὴν ἐκλογὴν του καὶ ὄχι «θεὶα εὐχαριστία» (σ. 50, Ὁρθοδοξία 5 (1930) 520).

Τὰ ὅσα γράφονται διὰ «Τὰ τῆς παραιτήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Μαξίμου Ε΄», σ. 73-79, καὶ «Τὰ τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Ἀθηναγόρα καὶ τὰ τῆς Ἐγκαταστάσεώς του», σ. 79-83, νομίζω ὅτι χρῆζουν περισσοτέρας ἐμβαθύνσεως, κριτικῆς ἐρεῦνης καὶ προσοχῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εὐρυτέρας προσωπικῆς παραδόσεως, καὶ πλεον ὑπευθύνου, καὶ τῶν διασωζομένων πάσης φύσεως πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀκόμη δὲν εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Εἰς τὴν σ. 112 λέγεται διὰ τὸν Ἀθηναγόραν ὅτι «ἤτο ὁ μόνος Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ποὺ διανυκτέρευσε στὸ μοναστήρι, στὸ Φανάρι». Ἀπὸ προσωπικὴν του πείραν ὅμως, ποὺ φθάνει ἕως τὰ παιδικὰ του χρόνια (γέννησις 1925 εἰς τὴν Πόλιν), ὁ γράφων γνωρίζει ὅτι οἱ τρεῖς τοὐλάχιστον προκάτοχοι τοῦ Ἀθηναγόρου, οἱ Φώτιος Β΄ (1929-1935), Βενιαμὴν (1936-1946) καὶ Μάξιμος Ε΄ (1946-1948) διέμενον συνεχῶς εἰς τὰ πατριαρχικὰ δώματα τοῦ Φαναρίου ἢ τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος Χάλκης, ὅπως ἔπραττε συχνὰ καὶ ὁ Ἀθηναγόρας. Εἰς τὴν σ. 114 συναντᾶται ἡ εἰδησις «Στὰ νησιά μετέβαινε μὲ τὰ πλοῖα τῆς γραμμῆς, στὴν τρίτην καὶ μοναδικὴν θέσση». Τὸ πρῶτον μέρος εἶναι ὀρθόν, διὰ τὸ β΄ ὅμως ἐφιλοξενεῖτο ἐνίοτε ὑπὸ τῶν πλοιάρχων εἰς ἰδιαιτέρον τμημα, ἢ ἐκάθητο εἰς τὴν α΄ θέσση. Τρίτη θέσις εἰς τὰ πλοῖα δὲν ὑπῆρχεν.

Αἱ εἰς τὸ Βελιγράδιον τῆς Γιουγκοσλαβίας συνεδρίαὶ τοῦ 1966 ἦσαν συνεδρίαὶ τῶν θεολογικῶν ἐπὶ τοῦ διαλόγου ἐπιτροπῶν μετὰ τῶν ἀγγλικανῶν καὶ τῶν παλαιοκαθολικῶν

καὶ ἔχι τῆς Δ' πανορθόδοξου διασκέψεως (σ. 154, Π. Τρεμπέλα, σ. 285). Ἡ σύνοδος Φερράρας / Φλωρεντίας συνήλθε τὸ 1438-1439 (σ. 162). Οἱ εἰς τὰς σελίδας 180-181 ἀναφερόμενοι ἀνατολικοὶ ὑπὸ τῆς Β' βατικανῆς συνόδου ἦσαν οἱ ὀρθόδοξοι καὶ ἔχι οἱ οὐνῖται.

Ὁ συγγραφεὺς τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν τὸ ἀποκαλεῖ «κίνηση καθαρῶς Προτεσταντικῆ» (σ. 200). Θὰ μοῦ ἐπιστρέψῃ ὅμως νὰ μὴ συμφωνήσω ἀπόλυτα μαζὺ του. Μεταξὺ τῶν ἰδρυτριῶν Ἐκκλησιῶν (1948) ὑπῆρξαν καὶ ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι, τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ρουμανικὴ ἐπισκοπὴ τῆς Ἀμερικῆς. Ἀργότερα, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, εἰσῆλθον εἰς τὸ συμβούλιον αἱ λοιπαὶ ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι. Ἔτσι σήμερα ὀλόκληρος ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία συμμετέχει εἰς τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅπως καὶ ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τὴν Β' Βατικανὴν σύνοδον (1962-1965) ὑπὸ ἕρους καὶ μὲ ἀυξάνοντα ρυθμὸν. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κίνησις αὐτὴ ἐξ ἀντικειμένου θὰ πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ (παγ)χριστιανικὴ καὶ ἔχι μόνον προτεσταντικὴ.

Ὁ ἴδιος σχετικὰ μὲ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν λέγει: «Ὁ ὅρος «γενικὴ» σύνοδος καὶ «οἰκουμενικὴ» συγγέεται στοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς» (σ. 158, ὑποσημείωσις 284). Θὰ πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι ἀπὸ τὰς 21 οἰκουμενικάς, κατὰ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἀντίληψιν, συνόδους, οἱ ὀρθόδοξοι δέχονται τὰς πρώτας ἑπτὰ ὡς οἰκουμενικάς καὶ τὰς λοιπὰς δέκα τέσσαρας ὡς γενικάς συνόδους τῆς δύσεως. Πάντως μία τοιαύτη τάσις διαχωρισμοῦ διαφαίνεται καὶ εἰς τὰ γραπτὰ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἀρχῆς καὶ θεολογίας. Διὰ τοὺς συνδιαλεγόμενους ὀρθόδοξους θεολόγους μὲ τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς συναδέλφους τῶν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Ὀρθόδοξων γράφει: «Προσωπικὰ διατηροῦμε τίς ἐπιφυλάξεις μας ὡς πρὸς τοὺς «συνδιαλεγόμενους», γιὰτὶ αὐτοὶ ἔχουν τὴ γραμμὴ τους, τὴν ὁποία καὶ ἐρμηνεύουν ὑπὸ τὴν σκιά τοῦ ἀρχιερέως τῆς Ρώμης καὶ τὰ δόγματά τους περὶ αὐτοῦ» (σ. 168, 256). Ἐπιτρέπεται ἄραγε μία τοιαύτη κατηγορία ἀπὸ ἓνα σοβαρὸν ἐπιστήμονα; Πληροφορεῖται τοῦ συγγραφέως διὰ μερικὸς ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ ἠσθάνθησαν ἀνακούφισιν ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Ἀθηναγόρου I (σ. 256).

Μελλοντικαὶ ἐργασίαι. Ἀρχεῖα τῆς ἱερᾶς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς: «Θὰ ἦταν εὐχρῆς ἔργο ἂν ποτὲ τὸ ὑπάρχον ἐκεῖ ὕλικὸν ἐξεδίδετο σὲ βιβλίον ἢ σὲ μικροφίλμ ἢ ἠλεκτρονικῶς διὰ νὰ γνωρίσουν οἱ ἐπιγενόμενες γενεὲς τίς ἄγνωστες πτυχῆς τῆς ζωῆς τοῦ Ἀθηναγόρα» (σ. 17).

Τὰ γεγονότα τῆς 6/7 Σεπτεμβρίου 1955 εἰς τὴν Κ/Πολιν (σ. 102): «Ὁ Ἀθηναγόρας τὴν ἀποφράδα ἡμέρα τῆς καταστροφῆς εὐρίσκεται πρὸ τῶν ἐξῆς ἐναλλακτικῶν λύσεων: τοῦ μαρτυρίου, τῆς φυγῆς, καὶ αὐτῆς τὴν ὁποία ἠκολούθησε. Ἡ λύσις τοῦ μαρτυρίου ἦταν ἥρωικὴ καὶ γιὰ κάθε ἄλλον εὐκολη, ἰδιαιτέρα διὰ τοὺς φορεῖς τῆς Ἑλλαδικῆς πολιτικῆς. Οἱ ἐκάστοτε ἑλληνικὲς κυβερνήσεις θεωροῦσαν τίς σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία δικῆ τους ὑπόθεσις, διακυβερνητικῆ. Ὅ,τι πῆγαινε στραβά, ὅ,τι αὐτοὶ δὲν μπορούσαν νὰ ἐπιτύχουν τὸ ἐφόρτωναν μὲ τὴν μεγίστην δυνατὴν εὐκολίαν στοὺς ἄμους τοῦ Ἀθηναγόρα. Θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ γράψῃ κάποιος νέος μελετητῆς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης μιὰ διδακτορικὴ ἐργασία στὸ θέμα αὐτὸ» (σ. 102).

Ἡ ἀνὰ χεῖρας βιογραφία τοῦ Ἀθηναγόρου, γραμμὴν μὲ πνεῦμα ἀγάπης καὶ ἐνθουσιασμοῦ πρὸς τὸν ἀείμνηστον οἰκουμενικὸν πατριάρχη, ἀποτελεῖ ἐν ὀλοκληρωμένον ἔργον καὶ ἐν εὐχάριστον ἀνάγνωσμα διὰ τὸν εἰδικὸν ἐπιστήμονα, ὅσον καὶ δι' ὅλας τὰς ἄλλας τάξεις τῶν ἀναγνωστῶν. Συγχαίρω τὸν συγγραφέα διὰ τὴν βράβευσίν του ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (1987).

St. John Chrysostom, *Discourse on Blessed Babylas and Against the Greeks*, and, *Demonstration Against the Pagans that Christ is God*. Trans. Margaret A. Schatkin and Paul W. Harkins. *The Fathers of the Church*, vol. 73. Washington, D. C., The Catholic University of America Press, 1985, pp. 298.

The wide interest among western scholars in the Patristic writings has been responded to, especially by the Catholic University of America and especially with the publication of the series of the Fathers, in English translation. The present volume by St. John Chrysostom is an invaluable service to contemporary Christians. The two works on apologetics written by the great preacher of the fourth century is extremely useful today in understanding the Church Fathers and in understanding the use of arguments in defence of the Christian message.

The first part of the book is a discourse on St. Babylas and a defence of Christianity against the attacks of pagan thinkers of the fourth century. The translator of this part is the very competent patristic scholar, Dr. Margaret Schatkin. She provides an excellent introduction that supports the scholarly evidence of the date, authenticity and argument of the discourse. Chrysostom argues in favor of the superiority of the Christian religion over all other religions. The life and miracles of Christ are a proof of Christian truth as are the miracles of the martyrs and their relics. Dr. Schatkin gives a literary analysis and other important facts related to the text and possible historical facts related to the discourse.

The translator went into the great scholarly detail of annotating the text, giving in-depth analysis of the tradition and modern literature that explains specific terms. She gives us an excellent translation of the Greek text and presents the arguments of Chrysostom in a way that the modern person can follow with great ease. In the present work, the otherwise lost text of the lamentation of Libanius is preserved (pp. 136 ff.). St. John Chrysostom presents it here to show the futility of a sophist lament and the futility of the invocation of Zeus.

The second work, *Demonstration Against the Pagans that Christ is God*, is also an excellent translation. The text is preceded by an analysis and the problems related to it. This work was written by Chrysostom to show that the Christian religion has triumphed over paganism because of the power and divinity of Christ. The divinity of Christ was predicted in the Old Testament and by His own words. Though Chrysostom refers to the Jews, he does not go into detail to disprove the Jewish religion. He promises to continue a longer demonstration against the Jewish religion. Dr. Harkins points out that the abrupt ending of the *Demonstration* is an indication that Chrysostom either did not finish the text or that he fulfilled his promise by writing his work, *Discourses Against Judaizing Christians*.

Both of these works are extremely valuable to the understanding of Chrysostom's thought and method of rhetoric as well as to the understanding of life in fourth century A. D. in Antioch, Syria. It contains a scholarly and informative note which is very helpful to the readership. Also, it contains a bibliography and indices.

The Catholic University of America provides a great service to the English-speaking world by making accessible the Church Fathers in the English language. As Greek Orthodox Christians, we are grateful for this scholarly endeavor and rejoice for the patristic work that leads to a better understanding of our great Christian heritage and draws us ever closer to the blessed event of unity.

Rev. Protosphyter Dr. GEORGE C. PAPADEMETRIOU

Ἰ. Α. Χιλ. Β. α. Πιτσιλκα, *Γένεσις καὶ θεραπεία τῶν παθῶν (κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος)*, Λάρισα 1984, σσ. 126.

Μόλις τώρα πληροφορήθηκα τὴν ἔκδοσιν αὐτῆς τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς, ποὺ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Παν/μίου Θεσσαλονίκης καὶ ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὴν γένεσιν καὶ θεραπεία τῶν παθῶν, μὲ ὀδηγὸν, φυσικὰ, τὸν ἅγιον Ἰωάννη τῆς Κλίμακος. Ἡ διατριβὴ χωρίζεται (ὑστερ' ἀπὸ τὴ σύντομην Εἰσαγωγὴν) σὲ δύο μεγάλα Μέρη: στὸ Α' ἐξετάζεται ἡ γένεσις τῶν παθῶν σὲ τρία κεφάλαια, α) Γενεσιουργοὶ παράγοντες τῶν παθῶν, β) βασικὰ στάδια τῆς διαμορφώσεως τῶν παθῶν καὶ γ) τὰ σπουδαιότερα πάθη καὶ τὰ γνωρίσματά τους. Στὸ Β' Μέρος, μὲ τὰ ἰσάριθμα κεφάλαια ἔχουμε τὴ διδασκαλίαν γιὰ τὴν θεραπεία τῶν παθῶν: α) προϋποθέσεις τῆς θεραπείας τῶν παθῶν, β) γενικὴ θεραπευτικὴ τῶν παθῶν καὶ γ) εἰδικὴ θεραπευτικὴ τῶν παθῶν. Ἀκολουθοῦν Συμπεράσματα, περίληψιν στ' ἀγγλικά (σελ. 121) καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία.

Ὁ σ. εἶναι καθηγητὴς στὴ Μ. Ἐκπαίδευση, ὅπου ἐργάζεται μὲ πολλὴ ἐπιτυχία: εἶναι ἀξιεπίαινος ποὺ παρὰ τὸν πολλὸ φόρτον καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ του καθήκοντα, μπόρεσε κ' ἔφερε σὲ πέρας — μὲ τόση ἐπιστημονοσύνη, τόσο ζῆλον καὶ τόσην εὐσυνειδησίαν — τὴ μελέτη αὐτῆ, ποὺ κατακλείεται μ' αὐτὰ τὰ λόγια (σελ. 120): «ἡ θεραπεία τῶν παθῶν ἐπέρχεται διὰ τῆς διαρκοῦς ἀναβάσεως τῶν πιστῶν εἰς τὴν κλίμακα τῶν ἀρετῶν καὶ μάλιστα εἰς τὰς βαθμίδας τῆς μακαρίας ἀγάπης, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται ὁ τελικὸς αὐτῶν σκοπός, ἧτοι ἡ ἔνωσις μὲ τὸν Θεόν».

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Γεωργίου Κ. Παπάζογλου, δ. Φ., *Μεταφρασμένα τουρκικὰ ἔγγραφα τοῦ Μετοχίου «Ὁρφάνη» τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ ἁγ. Ὁρους (1535-1733)*, Καβάλα 1987, σσ. 112 + 12 πίν.

Καὶ ἄλλοτε, ἀπὸ τίς στῆλες αὐτὲς ἔχουμε πικρυσίασει ἐργασίες ἐπιστημονικῆς τοῦ νέου κ' ἐργατικῆς ἐρευνητοῦ Γ. Κ. Παπάζογλου, ποὺ ζεῖ κ' ἐργάζεται στὴν ὠραία καὶ ἱστορικὴ πόλιν τῆς Καβάλας. Σήμερα θέλουμε νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴ σημασίαν τῶν ἐρευνῶν του γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγιορειτικοῦ Μοναχισμοῦ καὶ τῶν σχέσεών του μὲ τίς ὑπόδουλες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ πολύτιμον τετράδιον, ποὺ ὁ κ. Παπάζογλου βρῆκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐλευθεροπόλεως Σωφρονίου (σὲ δωμάτιον τοῦ καμπαναριοῦ τοῦ ἁγ. Ἐλευθερίου, στὸ Πράβιν τοῦ Παγγαίου), ἐκδίδεται σὲ τοῦτο τὸν κομψὸ τόμον, ποὺ εἶναι καὶ ὁ πρῶτος τῆς σειρᾶς «Ἀρχεῖον Καβάλας — Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Μουσείου — Μουσείου ἔργων Πολυγνώτου Βαγῆ». Ὑστερ' ἀπὸ μιὰ Εἰσαγωγὴ — φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ κατατοπιστικὴ — ὁ κ. Παπάζογλου ἐκδίδει τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ Τετραδίου, δηλ. τὰ τρία τουρκικὰ ἔγγραφα τῆς Ἱ. Μ. Διονυσίου τοῦ ἁγ. Ὁρους, μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ καὶ σχολιασμένα ἐπαρκέστατα πράγματι. Στὸ τέλος μᾶς προσφέρει (μετὰ τὸ Γεν. Εὐρετήριο - ἑλληνικὸ καὶ ξενόγλωσσον) καὶ 12 φωτογραφίες τῶν ἀθθεντικῶν πρωτοτύπων. Περιττεύει νὰ τονίσουμε ἰδιαίτερα τὴ μεγάλη σημασίαν, ποὺ ἔχουν τέτοιαι πολυτιμιαί, ἀν καὶ ἄχαρες καὶ πολυπόνες, ἐρευνες κ' ἐκδόσεις στὴ γνώσιν καὶ συγκρότησιν τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδ. Ἐκκλησίας.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἰεράς Μητροπόλεως Κιτίου, «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας» (θεολογικὴ ἐπετηρίδα τῆς Ἱ. Μητροπόλεως), τ. Α', Λάρνακα 1989, σσ. 248.

Μὲ πολλὴ χαρὰ ὁ ἐκκλησιαστικὸς καὶ ὁ θεολογικὸς κόσμος χαιρετίζουν τὴν ἔκδοση αὐτῆς τῆς Ἐπετηρίδος, ποὺ μᾶς ἔρχεται, μὲ κομψότητα ἐξωτερικὴ καὶ μὲ πλοῦτο ἐσωτερικὸ, ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ἀριστη ἐκτύπωση, ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια στὴν ὄλη παρουσίαση τῶν πρωτοτύπων κειμένων, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶναι ἄξιος συγχαρητηρίων ὁ διευθυντὴς τῆς, γνωστὸς συνάδελφος, κ. Σ τ α ὕ ρ ο ς Σ. Φ ω τ ί ο υ. Χωρὶς ν' ἀγνοεῖ τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας τῆς, ἡ νέα Ἐπετηρίδα τέμνει μιὰ ὁδὸ σύγχρονη, στὴ σύλληψη καὶ στὴν ἔκφραση, στὰ θέματα καὶ στὴ γλῶσσα. Ἐνας νέος ἀέρας πνέει μέσα στὶς σελίδες τῆς. Ξέρετε πὼς ὅλα τὰ κείμενα εἶναι γιὰ νὰ διὰ β α σ τ ο ὕ ν, κι ὄχι μονάχα νὰ γίνουν «ἀνάτυπα» καὶ νὰ κάτσουν σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς βιβλιοθήκης, νὰ σκονίζονται. Ἡ θεολογία εἶναι πανταχοῦ παροῦσα, μὰ καὶ ἡ κοινωνιολογία, ἡ ἱστορία, ἡ λογοτεχνία, ἡ ψυχολογία — ὅλα, ὅμως, αὐτὰ μ' ἕναν τρόπο ἑλκυστικὸ, εὐχάριστο, γελοῦμενο. Ὁ ἄγ. Κιτίου ἄς εἶναι σίγουρος, πὼς, μὲ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ, ἡ Ἐπετηρίδα θὰ βαδίσει μ' ἐπιτυχία τὸ δρόμο τῆς, ὅπως δείχνουν ἤδη τὰ πρῶτα τῆς βήματα. Κρίμα, ὅμως, ποὺ ἀρνήθηκε τὸν τόσο παραδοσιακὸ τίτλο «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ», ποὺ εἶχε χρησιμοποίησει ὁ προκατόχος του Μελέτιος Μεταξάκης! («Κήρυκας» εἶναι ὁ ντελάλης, στὰ ἑλληνικά· ἐνῶ ὁ Κ ἧ ρ ο ὕ μᾶς συνδέει μὲ τὴν ἐκκλησι. παράδοση καὶ μὲ τὸ Εὐαγγέλιο).

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἰεράς Μητροπόλεως Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου, *Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη* (δισεναετία ἐκδοσις Ἱ. Μ. Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου, προνοία τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου κ. Θεοδώρου), ἔτος Α', τ. 1, Ρεθύμνον, Ἰαν. - Ἰούνιος 1989, σσ. 168.

Ἄλλη μιὰ Ἐπετηρίδα ποὺ τιμᾷ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μας πράγματα καὶ γράμματα. Ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς καὶ λόγιος Μητροπολίτης Ρεθύμνης κ. Θεόδωρος (ὁ ἀπὸ Λάμπης καὶ Σφακίων), παρὰ τὶς ποιμαντικὰς εὐθύνες καὶ τὰ καθήκοντά του τὰ ἐκκλησιαστικά, δὲν ἔπαψε τὴν ἐπαφή του, στενὴ καὶ δημιουργικὴ, μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά-θεολογικά γράμματα (πρὶν ἀρκετὰ χρόνια, εἶχε κάνει πολλὴ ἐντύπωση ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη του γιὰ τὴν ὑμνογράφο Κασσιανή). Καὶ στὶς ἐγκυκλοπαιδεῖες τὶς σοβαρὰς βρῖσκει καιρὸ καὶ συνεργάζεται, καὶ στὰ Συνέδρια (τοπικὰ ἢ διεθνή), ποὺ τὸν ἐνδιαφέρουν, συμμετέχει, μὲ εἰσηγήσεις ἢ ἀνακοινώσεις. Τώρα, ὅμως, μᾶς ξαφνιάζει πολὺ εὐχάριστα μὲ τὴν ἔκδοση τῆς *Νέας Χριστιανικῆς Κρήτης*, ἡ ὁποία, ὅπως δείχνει τὸ α' τεῦχος τοῦ πρώτου τόμου τῆς, πρόκειται νὰ συνεχίσει τὴν ἐνδοξη παράδοση καὶ πορεία ποὺ εἶχε ἄλλοτε χαράξει ἕνας ἄλλος (ἀπὸ Λάμπης καὶ Σφακίων, κ' ἐκεῖνος) λαμπρὸς ἱεράρχης τῆς Κρήτης, ὁ Κρήτης Εὐμένιος (1898-1920), μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ *Χριστιανικὴ Κρήτη* (Α' ἔτος, 1912). Ἄν ἐξαίρεσει κανεὶς τὴ μελέτη γιὰ τὴ «Λατρεία (sic) τοῦ ἄγ. Μηνᾶ στὴν Κρήτη», ποὺ εἶναι γραμμένη —δυστυχῶς— στὸ μονοτονικὸ, οἱ ἄλλες μελέτες εἶναι στὸ πολυτονικὸ σύστημα, ὅλες αὐτοτελεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ποὺ θὰ συνεχιστοῦν καὶ στὸ β' τεῦχος τοῦ 1989. Συγχαίρουμ' κ' εὐχόμεσθε ἀπρόσκοπη τὴν συνέχεια τῆς σπουδαίας αὐτῆς ἐκδόσεως.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΑ, ἐξαμηνιαία ἱστορική, λαογραφική, γλωσσολογική ἔκδοσις τοῦ «Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης», Θεσ/κη 1, 1989, σελ. 56.

Ἀερίζουν θερμὰ συγχαρητήρια καὶ στὸ Δ.Σ. τοῦ «Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης» καὶ στὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ «Σιατιστινά», ποῦ πρόσφατα ἐκδόθηκε στὴ συμπρωτεύουσα. Βέβια σήμερα ἡ Σιάτιστα, ἡ ἡρωϊκὴ πόλις μὲ τὰ καλύτερα Ἀρχοντικὰ καὶ τὰ περίφημα ἡλιαστὰ κρασιά τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶναι πασίγνωστη γιὰ τὰ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια κατεργασίας καὶ ἀξιοποίησης τῆς γούνας, τὴν ὁποία ἐξάγει, μαζὶ μὲ τὴν Καστοριά, σὲ ὅλο τὸν κόσμον. Ἡ ἱστορία τῆς ἡμῶς εἶναι πολὺ παλιότερη καὶ πνευματικώτερη, κ' ἔχει σελίδες μεγάλῃς δόξας σὲ ἡρωϊσμούς καὶ κατορθώματα πολεμικά, μὰ καὶ στὰ γράμματα καὶ στὴν παιδεία γενικώτερα. Σ' αὐτὲς τὲς σελίδες βρῖσκει κανεὶς πλῆθος Ἔθνομαρτύρων κ' εὐεργετῶν τοῦ Ἔθνους, ποῦ ἔχουν ἐδῶ, στ' ἀγιασμένα καὶ ἀπάτητα ἀπ' τοὺς βαρβάρους βράχια, τὲς ρίζες τους. Μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ πάμπολλα στοιχεῖα γι' αὐτὰ ποῦ σημειῶνω, καὶ στὴν Ἱστορίαν τῆς Σιατίστας τοῦ Ἰω. Ἀποστόλου (Ἀθ. 1929), ἀλλὰ καὶ στὰ ποικίλα μελετήματα καὶ βιβλία τῶν συγχρόνων Σιατιστέων Ἀναστ. Δάρδα καὶ Γ. Μ. Μπόντα καὶ ἄλλων συμπατριωτῶν τους (βλ. προχειρῶς στὰ βιβλία τοῦ Ἀ. Δάρδα: «Σιάτιστα ἀδούλωτη», Θεσ/κη 1983. «Τὸ Διδακτῆριον τοῦ Γυμνασίου καὶ Λυκείου Σιάτιστας «Γ. Παπαγεωργίου», Θεσ/κή 1988, καὶ Ἰωάννης Μ. Τραμπαντζῆς, Ἰδρυτῆς καὶ προικιοδότης τοῦ Τραμπαντζεῖου Σιάτιστας, Θεσ/κη 1988). Μὲ τὸ νέο περιοδικό, τώρα, θὰ μπορούν καὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ νὰ παρουσιάσουν τοὺς καρπούς τους, δημοσιεύοντας τὰ σχετικὰ μελετήματα τους στὰ «Σιατιστινά», ποῦ ὑπῆρξε ὄνειρο πολλῶν παλαιῶν Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου, ἀλλὰ σήμερα γίνεται πραγματικότης, ὅπως σημειώνεται στὸν προοιμιακὸ «Χαιρετισμὸς» (σελ. 3).

Στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ ἔχουμε δύο ἱστορικά μελετήματα, πολὺ σημαντικά. Τὸ πρῶτο ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Ἀριστοτελεῖου Παν/μίου Θεσ/κης Ἀναστ. Ἀσιό Μεγά, ποῦ ἔχει καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ὅλης συγκροτήσεως τοῦ περιοδικοῦ, καὶ μᾶς ἐξιστορεῖ τρεῖς χαρακτηριστικὰς περιπτώσεις τοῦ θέματος «Σχολεῖο καὶ Ἐκκλησία στὴ Σιάτιστα κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα». Τὸ δευτέρον ὑπογράφει ὁ Λυκειάρχης Ἀναστ. Ἀσιός Ν. Δάρδας, καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν «Ἐπισκοπὴ Σισανίου, ἀπὸ τὴν Ἰδρυσή της ἕως τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Ζωσιμᾶ (1686)». Καὶ τὰ δύο μελετήματα προσφέρουν πολὺτιμα ἱστορικά στοιχεῖα, γιὰ τὴν στρεβλότητα σὲ πηγαῖο ὕλικό, χωρὶς ν' ἀγνοοῦν καὶ τὴ σύγχρονη σχετικὴ βιβλιογραφία. Παραθέτω λίγες ἀράδες ἀπὸ τὸ πρῶτο μελετήμα, ποῦ κάνουν πολλὴ ἐντύπωση στὸν ἀναγνώστη: «Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι, πὼς ἀρχιερεῖς εἶναι αὐτοὶ ποῦ συνάπτουν τὰ δάνεια, καὶ μάλιστα γιὰ τὲς ἀνάγκες τῶν ἐπαρχιῶν τους· τὰ χρήματα εἶναι πῶς ἀσφαλῆ στὰ χέρια τῆς Ἐκκλησίας, παρὰ στὰ θησαυροφυλάκια ὁποιασδήποτε Τράπεζας, ἢ στὸ χρηματοκιβώτιο ὁποιοῦδήποτε ἐμπόρου ἢ ἐταιρίας» (σελ. 31). «Πάντοτε ἡ Ἐκκλησία στάθηκε ἀρωγὸς καὶ κύριος πρωταγωνιστὴς στὴν ὕλική καὶ πνευματικὴ προκοπὴ τῆς Σιάτιστας, ἥδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Σιατιστινοῦ Ζωσιμᾶ, ποῦ μετέφερε τὴν ἔδρα ἀπὸ τὸ Σισάνι στὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάστασι, ὅταν ἡ Σιάτιστα κόντευε ἀνὰ βεβαρβρωθεῖ», ἔχει δύο ἀρχιερεῖς στὸν μητροπολιτικὸ θρόνον, τὸν Ἰωαννίκιον καὶ τὸν Λεόντιον, ποῦ δὲν πύουν νὰ ὑπενημιρίζουν στοὺς Σιατιστεῖς τὸ χρέος τους γιὰ τὴν μέρφωση τῶν παιδιῶν τους καὶ νὰ συντελοῦν μὲ κάθε τρόπο, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν προσφορὰ μέρους τῶν ἰδικῶν τους ἀποδοχῶν, στὴν πνευματικὴ πρόοδο καὶ στὸν ἐκπαιδευτικὸ ἐκσυγχρονισμὸ τῆς πρωτεύουσας τῆς ἐπαρχίας των» (σελ. 32).

Ἐγκάρδια εὐχομαι ἀπόσκοπη καὶ συνεχῶς βελτιούμενη τὴν ἔκδοσις τῶν «Σιατιστινῶν» καὶ —εἰ δυνατὸν— τυπωμένη μὲ τὸ νόμισμα καὶ πνεύματα, μὰ ποῦ διακονοῦν μὲ ζῆλον μὰ τόσο πλοῦσια πνευματικὴ κ' ἔντονα φιλογενῆ παράδοσις!

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der zeit der Türkenher-
rschaft 1453-1821*, C. H. Bech — München 1988, XIV-439.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς πορείας τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας κατὰ τὴν πε-
ρίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀυξάνει συνεχῶς τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν
Ἑλλήνων. Καὶ ξένου ἐπιστήμονες, ὅπως οἱ καθηγηταὶ G. Maloney καὶ G. Podskalsky,
ἔχουν ἤδη προσφέρει πολλὰ σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἐίχε γίνεαι ὅμως αἰσθητὴ στὴν ἔρευνα
ἡ ἔλλειψη ἑνὸς συγχρόνου βοθητήματος-ἐγχειριδίου, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ καλύψει μὲ ἐπάρ-
κεια καὶ πληρότητα τὶς σημερινὲς ἐπιστημονικὲς (καὶ μάλιστα διδασκτικὲς) ἀπαιτήσεις.
Κατὰ ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ H. G. Beck γιὰ τὴν «βυζαντινὴ» περίοδο.
Τὸ σημαντικό αὐτὸ κενὸ ἤλθε νὰ πληρώσει τὸ παρὸν ἔργο τοῦ Ἱησοῦιτη Καθηγητοῦ τοῦ
Πανεπιστημίου τῆς Φραγκφούρτης (Δ. Γερμανία) π. G. Podskalsky. Ἡ συσσωρευμένη
γνώση καὶ πείρα τῶν παλαιότερων συμβολῶν ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ τὸν π. Ρ. κατὰ τὸν καλύ-
τερο καὶ ἀποδοτικότερο τρόπο.

Ἔριμος ἐπιστήμων ὁ π. Ρ. καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ σειρά ἐργασιῶν, ποῦ τὸν καθιέρωσαν
διεθνῶς ὡς συγγραφέα καὶ εἰδικὸ στὰ θεολογικὰ προβλήματα τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς,
ἀνέλαβε τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἐγχείρημα, τὸ ὁποῖο, ὅπως δείχνει τὸ βιβλίον του, ἐπεράτωσε μὲ
μοναδικὴ ἐπιτυχία. Ἡ παρουσίαση ἐδῶ τοῦ ἔργου του —σύντομη ἀναγκαστικὰ— θὰ πε-
ριορισθεῖ σὲ κάποιες γενικὲς —ἀλλὰ βασικῆς— ἐπισημάνσεις, δηλωτικὲς κυρίως τῆς ἀντι-
δράσεως τοῦ Ἑλληνα ἐρευνητῆ στὴν πολύτιμη προσφορά τοῦ καθηγητοῦ Podskalsky.

Τὸ ἔργο, ποῦ ὀρθὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα «Theologische
Literatur Geschichte» (σ. 282) εἶναι μιὰ «Überblicksdarstellung mit Handbuch-
charakter» (ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει στὸν καθηγ. G. Hering, σ. VII) καὶ ὡς τέτοιο πρέ-
πει νὰ κρίνεται. Ἔχει περισσότερο ἱστοριογραμματολογικὸ χαρακτήρα καὶ λιγότερο συ-
στηματικὸ-θεολογικὸ, μολοντί δὲν ἀπουσιάζουν καὶ προσπάθειες γιὰ βαθύτερες διεισ-
δύσεις στὴν οὐσία τῶν θεολογικῶν προβλημάτων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εὐστοχία τους σὲ
θέματα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ τῆς συμφωνίας ἢ ἀσυμφωνίας τοῦ Ἑλληνα ἐρευνητῆ
μαζί τους. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐξ ἄλλου πίπτει στοὺς συγγραφεῖς καὶ τὴν θεολογικὴ (δογματικὴ)
παραγωγή τους, κατὰ ποὺ γίνεται μὲ ἐκπληκτικὴ πληρότητα καὶ γνώση. Τὰ θεολογικὰ
προβλήματα ἐξετάζονται, ἔτσι, μέσω τῶν πρωταγωνιστῶν τους. Βέβαια, ἡ θεολογία ἐκ-
λαμβάνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὑπὸ τὴ σχολικὴ μορφὴ τῆς καὶ ὄχι ὡς πνευματικὴ ἀνά-
πτυξη, ἡ ὁποία γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία (καὶ στὸ ἄλλο τῆς ἐπιστήμης) εἶναι ἡ ὄντως θεολογία (πρβλ.
τοὺς θεολογικοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου).

Ἡ προτίμηση ἀπὸ πλευρὰς δομῆς τῆς ἐργασίας τῆς χρονολογικῆς ἀντὶ τῆς εἰδολογι-
κῆς κατατάξεως τῆς ὕλης μᾶλλον ὡς ἐπιτυχῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ἀνταποκρινομένη πε-
ρισσότερο στοὺς στόχους καὶ τὶς ἀπαιτήσεις ἑνὸς ἐγχειριδίου. Ἔτσι, προσφέρεται ἀναλυτι-
κὰ ἡ πορεία τῆς Ἑλληνικῆς θεολογίας στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα
γίνεται ἡ περιοδολόγηση (1453-1581, 1581-1629, 1629-1723/27 καὶ 1727-1821), ποῦ
ἀποδεικνύεται πρακτικὰ ὀρθὴ καὶ ἐπιστημονικὰ χρήσιμη. Τῆς «ἱστορικῆς ἐξελιξέως» τῆς
θεολογίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (σσ. 79-385), ποῦ ἀποτελεῖ τὸ κύριον τμήμα τοῦ ἔργου,
προηγεῖται ἡ ἔρευνα τῶν ἱστορικῶν προϋποθέσεων (σσ. 1-78) καὶ ἔπονται: C. Einsichten-
Aussichten (σσ. 387-391), σύντομη δηλαδὴ ἀξιολόγηση τῆς θεολογικῆς προσφορᾶς τοῦ
τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ, ὅπως ἐπίσης βραχεῖα ἐκθεση τῆς «εὐχαριστιακῆς ἐρι-
δος» τοῦ 17ου αἰῶνος (σσ. 392-396). Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ χρήσιμους Πίνακες, (ὀνομάτων,
πραγμάτων, χειρογράφων κ.λπ.), ποῦ τὸ καθιστοῦν περισσότερο χρηστικὸ. Δὲν θὰ πρέπει
ὅμως νὰ παραθεωρηθεῖ ἡ συμβολὴ τοῦ συντόμου, ἀλλὰ περιεκτικοῦ «προλογίσματος» τοῦ
γνωστοῦ καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης κ. Gunnar Hering (σ. VII-VIII), ποῦ
ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη σύσταση τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ βιβλίου, ἰδιαιτέρως στοὺς Ὁρθο-

δόξους ἀναγνώστες. Ἡ διάκριση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ιδιότητος τοῦ συγγραφέως (ἰησοῦ-της) ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν προσφορά του, ἀνταποκρινόμενη σὲ μιὰ εὐλόγη σκοπιμότητα, προσκρούει κάπως στὴν ἀφιέρωση τοῦ ἔργου στὸν Λ. Ἀλλάτιο, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ γίνεται μὲ συγκεκριμένη ἀφορμὴ (400 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του). Εἴμαστε βέβαιοι, ὅτι τὸ πνεῦμα ποῦ διέπει τὸ ὅλο ἔργο (ἐνωτικὸ περισσότερο ἀπὸ ὅσο «εἰρηνικόν»), δὲν θὰ ἐπέτρεπε ποτὲ τὴν ἀφιέρωσή του σὲ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων ἢ ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς πολλὰς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαρθοῦν ἰδιαίτερως: Ὁ σ. ἀποκαλύπτει μιὰ ἐκπληκτικὴ γνῶση τῆς θεολογικῆς παραγωγῆς τῆς περιόδου, ἀκόμη καὶ τῶν ἀνεκδῶτων ἔργων. Ἄθλος πραγματικὸς εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ συγκέντρωση τῆς τεράστιας βιβλιογραφίας γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα. Οἱ ἑλλείψεις στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἐλάχιστες καὶ ἔχει οὐσιαστικὲς ὅπως δὴποτε. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐκτεινόμεθα σὲ συγκεκριμένους ἐνδείξεις. (Ἀπὸ τὶς οὐσιαστικότερες π.χ. παραλείψεις: ἡ ἀπουσία τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Ι. Μενούνου γιὰ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ). Οἱ ὑποσημειώσεις τῆς ἐργασίας ἀποδεικνύονται συχνὰ πολυτιμότερες ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο. Ὁ πολυχρόνιος μόχθος τοῦ σ. ἔχει πράγματι δικαιοθεῖ.

Βέβαια, ὁ ὀρθόδοξος ἀναγνώστης, καὶ μάλιστα ὁ παραδοσιακός, διακρίνει καὶ κάποιες ἀδυναμίες. Ἀ.χ. ἡ ὑπέρβαση τῆς ιδιότητος τοῦ σ. δὲν εἶναι εὐκολή. Τὰ κριτήρια γίνονται ἐνίοτε «πολὺ δυτικά», μολοντί δὲν ἀπουσιάζει ἡ ἐπιστημονικὴ προσπάθεια γιὰ ἀντικειμενικότητα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα: ἡ ἐπιμονὴ σὲ ἔργα μὲ σαφὴ τάση (π.χ. τοῦ π. Ρ. Γρηγορίου, γιὰ τὶς σχέσεις Ὁρθόδοξων - Ρωμαιοκαθολικῶν) καὶ ἡ ἐμφανὴς ἐπιφύλαξή ἀπέναντι σὲ ἔργα, μὲ καθαρὰ ὀρθόδοξη θεώρησιν, ὅπως τοῦ Ἱ. Ἀθανασοπούλου (σ. 12). Τὰ «ἐπιστημονικά» κριτήρια τοῦ συγγραφέα, ἐξ ἄλλου, ἀδυνατοῦν νὰ ἐντάξουν μεταξὺ τῶν θεολόγων τὸν Δαμασκηνὸ Στουδίτη ἢ τὸν ἅγ. Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ (σ. 101 καὶ 343 ἔ.). Λεῖπει ἐπίσης μιὰ ἀναφορὰ στὴν οὐσιαστικὴ θεολογικὴ διαφοροποίηση ὀρθοδόξου —πατερικῆς καὶ δυτικῆς— φραγκικῆς θεολογίσεως, ποῦ θὰ ἔδιδε τὴν δυνατότητα γιὰ μιὰ βαθύτερη ἐκτίμηση καὶ τῆς θεολογίας τῶν ἐπὶ μέρους συγγραφέων. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση πολὺτιμη βοήθεια θὰ προσέφερε στὸν σ. ἡ ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ τοῦ π. Ἱ. Ρωμανίδου στὸ ἔργο του: Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τόμ. 1, Ἀθήνα 1984, σσ. 5-194, γιὰ τὴν βαθύτερη γνῶση τοῦ Παλαμισμού καὶ τῆς ἀμέσου ἢ ἐμμέσου συνέχειάς του στὴν Τουρκοκρατία.

Καμμιά ὅμως ἑλλειψὴ δὲν μπορεῖ νὰ μειώσῃ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου τοῦ κ. Ροδ-skalsky, ποῦ ἀποτελεῖ οὐσιώδη συμβολὴ στὸ χῶρον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας. Ἡ χρῆσις του μάλιστα, ποῦ ἀναμένεται νὰ εἶναι εὐρυτάτη, θὰ ὀδηγήσῃ σὲ λεπτομερέστερες ἐπισημάνσεις καὶ τυχὸν διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις, ὥστε νὰ ἰκανοποιηθεῖ καὶ τὸ σχετικὸ (πολὺ τιμητικὸ γι' αὐτὸν) αἶτημα τοῦ συγγραφέως (σ. 391). Τὸ κατ' ἐμὲ, ὑπογράφω τὴ δῆλωσιν τοῦ καθηγ. Hering, ὅτι «ὡς καθολικὴ ἔκθεσις καὶ ὡς ἐγχειρίδιον τὸ παρὸν ἔργο εἶναι μοναδικόν» (σ. VII). Ὅπως τὰ ἔργα τοῦ Κ. Krumbacher καὶ τοῦ Η. G. Beck, ἔτσι καὶ τὸ παρὸν, θὰ μένει γιὰ πολλὰ χρόνια ὡς θεμελιακὴ ἀφετηρία γιὰ κάθε ἔρευνα στὴ θεολογία τῆς Τουρκοκρατίας. Μόνον εὐγνωμοσύνη, συνεπῶς, μπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ ὁ Ἕλληνας ἐρευνητὴς στὸν ἐπιφανῆ συγγραφέα γιὰ τὸ ἐντυπωσιακὸν δημιουργημά του, ὑποδεικνύοντας τὴν ἀνάγκη μεταφράσεώς του στὴν ἑλληνικὴν, ὥστε ἡ χρῆσις του νὰ καταστῇ εὐρύτερη καὶ ἀποδοτικότερη.

Πρωτοπρ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ